

Economisch-Statistische Berichten

UITGAVE VAN DE STICHTING HET NEDERLANDS ECONOMISCH INSTITUUT

10 NOVEMBER 1971

56e JAARGANG

No. 2823

Matiging

In de economische politiek legt de beschouwing op lange termijn het meestal af tegen de visie op korte termijn, maar wanneer het op matiging van de reële inkomensstijging aankomt is het precies omgekeerd. Zelfs heel wijze mannen hebben dan de neiging de tering pas na een reeks van jaren naar de nering te zetten, terwijl het nu zou moeten gebeuren. Legt men de harde cijfers van de *Macro-economische verkenning* naast de percentages die in het loonoverleg tussen werkgevers en werknemers worden uitgewisseld, dan vraagt men zich af door welke zonderlinge krachten onze samenleving wordt beheerst. De verbetering van de arbeidsproductiviteit bedraagt in 1972 3% tegen 5% in 1971. Het reële vrij beschikbare inkomen stijgt in 1971 met 3%. Deze stijging wordt gekocht met een toeneming van de loonsom per werknemer met 14% en een stijging van het prijsniveau met 7%. Voorts is daarmee de basis gelegd voor een verdere verslechtering van de internationale concurrentiepositie, de publieke financiën en van de situatie op de arbeidsmarkt. Hoewel het perspectief voor 1972 ongunstiger is dan het economische beeld van 1971, wordt door het CPB toch een stijging van het reële vrij beschikbare inkomen van 3,8% becijferd. Volgens het Planbureau wordt deze groei gekocht met een stijging van de loonsom per werknemer met 13,5% en een prijsstijging van 7%. Vanzelfsprekend hoort hierbij een behoorlijke werkloosheid, wegens de benarde positie waarin tal van bedrijven verkeren. Van essentiële collectieve voorzieningen komt uiteraard ook steeds minder terecht, daar de overheid door de expansie in de particuliere consumptieve sector opzij wordt gedrukt.

Het voorkomen van deze sombere situatie ligt in eerste instantie in handen van het bedrijfsleven en in tweede instantie in handen van de regering. Men zou verwachten dat de werknemers er een zeker belang aan hechten mee te werken aan het beperken van de werkloosheid in 1972. De voorstellen die de leiding van de vakbeweging tot zover heeft gedaan en die neerkomen op een stijging van de lonen die de toeneming van de arbeidsproductiviteit verre overtreft, wijzen er niet op dat aan de belangen van individuele werknemers in zwakke bedrijven een hoog gewicht toegekend. Veeleer kan de indruk ontstaan dat de vakbeweging een bijdrage wil leveren tot een omvangrijke werkloosheid door het opschroeven van de looneisen. Zodoende zou het loonoverleg worden gehanteerd als politiek breekijzer, daar geen regering zich een werkloosheid

kan veroorloven van veel meer dan 100.000 mensen. In dit verband dient niet over het hoofd te worden gezien, dat vanwege de normale technische ontwikkeling en andere structurele veranderingen toch reeds een zekere uitstoting in het bedrijfsleven plaatsheeft. Hoe hoger de loonkosten hoe sterker de neiging in het bedrijfsleven over te gaan op minder arbeidsintensieve productieprocessen, indien daartoe althans de financiële middelen voorhanden zijn.

Het is denkbaar dat het gedrag van de vakbeweging niet op politieke motieven berust, doch wordt ingegeven door onvoldoende begrip voor de ernst van de economische situatie waarin ons land verkeert. Ook in dat geval kan de regering bezwaarlijk gedogen dat de zwaksten in de samenleving de dupe worden van een centraal overleg, waarin met de belangen van de economisch en sociaal zwakkeren onvoldoende rekening wordt gehouden. Rechtstreeks of indirect heeft de overheid invloed op de salarissen van ongeveer een miljoen werknemers, w.o. ambtenaren, leraren, directeuren van postkantoren en burgemeesters. Het aangrijpingspunt voor de bestrijding van de inflatie, het voorkomen van grote werkloosheid en voor het saneren van onze economie is dan ook gelegen in het matigen van de stijging van de salarissen in het overheidspersoneel, waarbij de matiging groter dient te zijn naarmate het salaris hoger is. Daar werknemers in het bedrijfsleven wel en ambtenaren niet op straat kunnen worden gezet is het maatschappelijk beschouwd redelijk de inflatiebestrijding daadwerkelijk ter hand te nemen door een integrale of partiële bevrozing van de ambtenarensalarissen.

De overheid kan haar verantwoordelijkheid voor een ernstige terugslag in het economische leven in 1972 niet ontgaan door te verwijzen naar het zelfstandige optreden van het bedrijfsleven en/of de afspraken met de ambtenaren inzake het trendbeleid. Iedereen die in dienst staat van de overheid aanvaardt de risico's van een slechtere gang van zaken, op dezelfde wijze als de werknemer in het particuliere bedrijfsleven meedeelt in het wel en vooral het wee van de onderneming. Het kabinet kan dan ook niet volstaan met de beleidsombuigingen in de sfeer van de publieke financiën, doch dient thans ook een actieve rol te spelen bij de matiging van de loonstijging voor 1972, ten einde de prijsstijging te beperken en al te grote werkloosheid te voorkomen. Blijft dit ingrijpen achterwege, dan doet de politiek geïnteresseerde econoom er verstandig aan als econoom te zwijgen en als politicus voorzichtig een zekere afstand in acht te nemen. De korte termijn zou dit keer wel eens erg kort kunnen zijn.

A. Heertje

Inhoud

Prof. Dr. A. Heertje: Matiging	997
Drs. A. Vloemans: Werkgelegenheidscijfers in dienst van het beleid	998
Prof. Dr. W. Albada: Groeien of niet groeien	999
Prof. Dr. W. J. van de Woestijne: Enkele structurele aspecten van de huidige situatie	1000
Prof. Dr. L. H. Klaassen: Wat u niet wilt dat u geschiedt	1002
Drs. W. C. Vermeer: De Nederlandse export en de toetreding van Engeland en de EVA-landen tot de EG	1003
Mevr. Drs. M. Bruyn-Hundt: Productiviteitsverbetering in het voortgezet onderwijs	1008
Drs. M. J. W. van de Laar: De haalbaarheid van winkelpro- jecten	1010
Dr. H. M. de Lange: Van kwaad tot erger	1014
Geld- en kapitaalmarkt	1017
Boekennieuws	1019
Mededelingen	1023

Redactie

*Commissie van redactie: H. C. Bos,
R. Iwema, L. H. Klaassen, H. W. Lambers,
P. J. Montagne, J. H. P. Paelinck,
A. de Wit
Redacteur-secretaris: L. Hoffman*

Economisch-Statistische Berichten

Weekblad van de Stichting Het Nederlands
Economisch Instituut

Adres: *Burgemeester Oudlaan 50,
Rotterdam-3016;*

kopij voor de redactie:

postbus 4224. Telefoon:

*(010) 14 55 11, toestel 3701. Bij
adreswijziging s.v.p. steeds adresbandje
meesturen.*

*Kopij voor de redactie: in tweevoud,
getypt, dubbele regelafstand, brede marge.*

*Abonnementsprijs: f. 57,20 per jaar,
studenten f. 36,40, franco per post voor
Nederland, België, Luxemburg, overzeese
rijksdelen (zeepost).*

*Prijs van dit nummer: f. 1,50. Abonnementen
kunnen ingaan op elke gewenste datum,
maar slechts worden beëindigd per
ultimo van een kalenderjaar.*

*Betaling: giro 8408; Bank Mees & Hope
NV, Rotterdam; Banque de Commerce,
Koninklijk plein 6, Brussel,
postcheque-rekening 260.34.*

*Advertenties: N.V. Kon. Ned. Boekdrukkerij
H.A.M. Roelants, Lange Haven 141,
Schiedam, tel. (010) 26 02 60, toestel 908.*

Werkgelegenheidscijfers in dienst van het beleid

Kunnen de huidige werkgelegenheidscijfers werkelijk een dienst bewijzen aan bijvoorbeeld regionale beleidsinstanties? We zijn van mening dat, afgezien van bewerkingen met technische snufjes uit de statistiek en de wiskunde (een uitspraak m.b.t. de effectiviteit ervan wordt hier buiten beschouwing gelaten) een antwoord op deze vraag negatief zal zijn. De afgesloten cijferreeksen van (procentuele) daling of stijging van de werkgelegenheidsomvang missen grotendeels die beleidsrelevante aspecten, waar- bij onderzoek en beleid elkaar kunnen vinden. We wijzen hier op het gebruikelijke materiaal uit de bronnen van het Centraal Bureau voor de Statistiek, de Algemene Industriestatistiek en de Gewestelijke Arbeidsbureaus (of Districtbureaus voor de Arbeidsvoorziening). De aan deze bronnen ontleende arbeidsmarktanalyses blijken reeds lange tijd een roestig uiterlijk te hebben gekregen door de voortdurende herhalingen van reeds eerder gepresenteerde cijferreeksen, zonder dat iets aan de analyse wordt toegevoegd. Buiten kijf staat hier echter de vraag of de werkelijkheid echt geweld wordt aangedaan. Integendeel, de gehanteerde cijfers zijn een getrouwe weergave van de werkelijkheid.

Men kan zich er echter wel over verbazen, dat de tellingen over de werkgelegenheid in industriële bedrijven met tien of meer werknemers van de Economisch-Technologische Instituten nauwelijks verbreed zijn. Ambtelijke bescheidenheid, de vrees om in de publiciteit te komen, zal kennelijk een rol spelen. Ook door de nog niet bereikte eenheid in de bedrijvenregisters van deze provinciale instituten wordt de bruikbaarheid ervan beperkt.

Onmiskenbaar krijgen we meer inzicht in de werkgelegenheidsontwikkeling, wanneer deze gesplitst wordt in „nieuw-vestiging”, „opheffing”, „verplaatsing” en „autonome groei”. Deze mogelijkheid wordt ons met name geboden door het Economisch-Technologisch Instituut in Overijssel. Hieronder volgt een tabel die voor Twente is samengesteld met behulp van het bedrijvenregister van dit instituut.

Aantal arbeidsplaatsen van 1960 tot 1969, betrokken bij:

	nieuw-vestiging	opheffing	verplaatsing	autonome groei	totale groei
Twente	2.886	-8.444	1.235	-3.278	-7.601

Van de verplaatsingen kunnen oorsprong en bestemming worden vermeld, terwijl verder nog voor alle onderscheiden categorieën een aantal kenmerken kunnen worden gegeven al naar gelang de ETI's aan geheimhouding t.o.v. de industrie zijn gebonden. Men kan tenminste rekenen op de lokalisatie per gemeente, zes bedrijfstakken, mannelijke en vrouwelijke werknemers per bedrijf en het onderscheid in filiaal of hoofdvestiging. De categorieën vertegenwoordigen typische mobiliteitsaspecten in algemene zin, zoals de flexibiliteit van het bedrijfsleven bij het zoeken naar nieuwe structuren. In het geval van Twente constateerden we o.a. een behoorlijk quantum nieuw-vestigingen in de stagnerende bedrijfstakken textielnijverheid en kleding- en reinigingsindustrie, hetgeen er op duidt dat een totale afbraak van deze bedrijfstakken wordt tegengegaan én dat er een zekere continuïteit wordt nagestreefd. De onderzoeker wordt hiermee meteen geattendeerd op een globale aanduiding van de eigenaardigheden van de werkgelegenheidsontwikkeling ter plaatse en hij kan ertoe overgaan zijn onderzoek selectief op te bouwen. De eerste schakel met de concrete beleidsproblematiek is gesmeed, hetgeen toch de bedoeling is van elk regionaal onderzoek. Helaas beschouwt een onderzoeker nog maar al te vaak de formulering van het op te lossen probleem als een exclusieve bureautak, waarbij de inbreng van de beleidsinstantie alleen maar als hinderlijk wordt ervaren.

De hier voorgestelde ontleding van de werkgelegenheidsontwikkeling in vier categorieën is simpel en tegelijkertijd onthullend in haar presentatie. Naar onze mening zijn we hiermee op de goede weg.

A. Vloemans

Groeien of niet groeien

Als de uitkomsten van het onderzoek van de Club van Rome betekenen, wat men zegt dat ze betekenen, dan is er, zegt Bram van der Lek¹ nog slechts één model, dat nog redelijke perspectieven biedt voor de wereld: „Dat is het geval als zowel de groei van de produktie als de groei van de bevolking worden afgeremd en na verloop van tijd geheel gestopt”. Het niveau waarop de wereldproduktie per hoofd wordt gestabiliseerd, ligt dan een stuk onder het gemiddelde, dat nu al bestaat in West-Europa en de Verenigde Staten. Als we, nog steeds Van der Lek, „ook over de verdeling gaan praten van wat er uit zo'n evenwichtige wereldhuishouding te voorschijn komt, dan zullen we te aanvaarden hebben, dat dat voor de landen van het Noorden een vermindering en een behoorlijke vermindering, van het huidige welvaartsniveau betekent”.

Wat moet je aan met zo'n uitspraak? Gaat het hier om een onheilsprofetie, zoals die er ook waren bij de vorige wisseling van het milieuniveau, en waarbij slechts het theologische voor het technologische jasje is verwisseld? Of hebben we hier te maken met een serieus te nemen oordeel, dat de inzet moet worden voor een beleid om het onheil te keren? Het is opmerkelijk, dat de conclusie, die Van der Lek trekt, dezelfde is als die welke getrokken werd door Marcuse en zijn volgelingen. Niet langer groeien, terugschroeven der behoeften enz. De motivering is echter volstrekt tegengesteld. Voor Marcuse is de huidige nadruk op economische groei in rijke landen ingegeven door de fictie, dat er nog schaarste zou zijn in die landen. Zouden we onze „valse” behoeften, die ons slechts aangepraat worden door de reclame, vergeten, dan zouden we bij een betere verdeling zonder al te grote inspanning kunnen leven, ge-

nietend van de ware vreugden des levens in niet-autoritaire structuren.

Er zijn dus twee typen anti-groei-ers: type A zegt, dat de schaarste ons maar aangepraat wordt. Type B zegt, dat de schaarste veel fundamenteeler is dan we dachten. Type A meent, dat economen met pensioen kunnen. Type B zal het zonder zeer zuinige, maar toch zeer sociaal bewogen economen niet kunnen stellen. Maar duidelijk is, dat beiden in de economische groei en de nadruk die daarop gelegd wordt de oorsprong zien van veel, zo niet van alle kwaad. Men moet zich dan ook niet al te zeer verbazen indien anti-groei-ers van het type A en van het type B samen optrekken of zelfs in één persoon worden verenigd.

Met de anti-groei-ers van het type A heb ik het nooit zo moeilijk gehad. Ik zie meer schaarste om mij heen dan te bestrijden: zou zijn door een opruiming van „valse” behoeften (ik zie trouwens geen kans om „ware” en „valse” behoeften te scheiden). Type B lijkt mij serieuzer toe. Toch vraag ik mij af, of de anti-utopie van Van der Lek om de aanpak vraagt, die hij voorstelt. Het is duidelijk, dat wij bezig zijn, onze planeet sterk te vervuilen en een onverantwoord gebruik maken van onvervangbare hulpbronnen. Het is ook duidelijk, dat dit met name plaatsvindt in de rijke landen. Het inzicht breekt — traag, te traag — door, dat hier iets aan gedaan zal moeten worden. Maar vormen de beleidsvoorstellen van Van der Lek: „groei stoppen en hervederen”, een uitgangspunt voor de aan-

pak van deze problematiek? Het lijkt mij van niet, nog afgezien van de haalbaarheid van zo'n politiek programma.

De gevaren, die de wereld bedreigen, kunnen niet zo gemakkelijk onder één noemer gebracht worden, als anti-groei-ers van het type B het doen voorkomen. We hebben behoefte aan meer of minder kostbare maatregelen om de lucht- en waterverontreiniging tegen te gaan. Sommige produktieprocessen zullen duurder worden, andere zullen geheel of gedeeltelijk gestaakt of slechts sterk gewijzigd voortgezet kunnen worden. Een deel van ons consumptiepakket moet kritisch onder de loep worden genomen. Voorts moet er door internationaal overleg een beleid van conservatie en distributie van natuurlijke hulpbronnen opgezet en geïntensiveerd worden. In vele gevallen zal dit betekenen een duurdere of alleen maar een andere produktiewijze, in een aantal gevallen ook wellicht minder produktie. Andere energiebronnen moeten worden aangeboord. Methoden moeten worden ontwikkeld om verbruikte materialen uit schroot te herwinnen enz. De pogingen om een „groene revolutie” op gang te brengen zullen voortgezet moeten worden. Het bevolkingsvraagstuk vraagt om een geconcentreerde aanpak. Tenslotte vraagt de ontwikkeling der derde wereld financiële en andere offers der rijke landen.

Er liggen dus een aantal taken te wachten voor de mensheid, die bijna onmenselijk schijnen. Het gaat niet aan, die taken samen te vatten onder het hoofdje „stop de groei”. Waterzuiveringsinstallaties, luchtzuiveringsinstallaties moeten geproduceerd worden en zij produceren zelf ook weer. Hun activiteiten komen uiteraard in het nationale produkt tot uitdrukking. Dit geldt ook voor het ontwerpen en uitvoeren van een beleid gericht op beperking der bevolkingsgroei. Deze en andere activiteiten zullen een steeds groter beslag leggen op ons nationale produktievermogen. Een groot deel van onze produktie zal zich

¹ „Vrij Nederland”, 23 oktober 1971.

Enkele structurele aspecten van de huidige situatie

PROF. DR. W. J. VAN DE WOESTIJNE

Inflatie

Het allesbeheersende structurele aspect van de huidige situatie is de reeds een kwarteeuw durende nationale en internationale inflatie. Deze hangt samen met grondige veranderingen in onze sociaal-economische structuur (zie *Maatschappijbelangen*, september 1971).

Inflatie veroorzaakt een waardedaling van onze economische rekeneenheid en leidt tot een onderschatting van de kosten en een overschatting van de toekomstige mogelijkheden. Daardoor moeten fouten ontstaan in onze economische beslissingen voor zover deze op een vergelijking van kosten en baten worden genomen. Zolang de inflatie doorgaat komen deze fouten nauwelijks aan het licht. Het is daarom zeer waarschijnlijk dat er in een kwarteeuw nationaal en internationaal foutieve investeringen hebben plaatsgevonden.

Een ander gevolg van inflatie is, dat het voordelig is schulden te hebben. Zowel bij banken als bij andere ondernemingen leidt dat tot een sterke toename zowel van crediteuren als van debiteuren, in het bijzonder op korte termijn. Zolang tegenover vlottende schulden voldoende solvabele debiteuren staan, wordt deze toestand aanvaardbaar geacht. Maar als ergens een debiteur in moeilijkheden komt, dan kan de ene deconfiture de andere tot gevolg hebben. Deze omstandigheid, te zamen met de hoogst waarschijnlijk foutieve beslissingen gedurende een kwarteeuw, heeft een labiele toestand doen ontstaan. Zolang evenwel nationaal en internationaal de inflatie doorgaat, bemerken wij dit niet.

Internationale invloed

Onze nationale inflatie kan alleen zolang doorgaan, omdat er in de hele wereld inflatie heerst. Deze internationale inflatie hangt samen met grote bestedingen voor investeringen en consumptie (militaire en politieke uitgaven) van de Verenigde Staten buiten de Verenigde Staten. Deze grote bestedingen waren mogelijk, omdat iedereen bereid was de dollar als definitief betaalmiddel te accepteren. Dit kon, omdat men eerst terecht en later als fictie uitging van de zekerheid dat Amerika bereid en in staat was op ieder ogenblik en tot elk bedrag, dollars tegen goud in te wisselen. Na augustus 1971 is deze fictie niet meer houdbaar. Wel behoeven we in redelijkheid niet met een vlucht uit de dollar te rekenen, maar wel met een sterke vermindering van deze bron van wereldinflatie. Als dit zo is, dan hebben wij met een breuk in een trendmatige structuurfactor te maken.

Sinds Keynes geven wij grote aandacht aan multiplier-effecten. De uiteindelijke gevolgen van een impuls zijn groter dan van de impuls op zichzelf. Als gevolg daarvan hebben de inflatoire bestedingen van Amerika op de wereldeconomie een grote invloed gehad. Maar als deze bron afgeremd wordt (zij hoeft nog niet eens nul of negatief te worden) dan moeten wij ook hier met een ongunstige werking van de multiplier rekenen.

Voor het Nederlandse bedrijfsleven en dus voor de Nederlandse economie is de wereldconjunctuur van zeer grote betekenis, zoals in tabel 1 is aangegeven.

moeten concentreren op het handhaven en waar nodig opnieuw creëren van een schoon milieu, op het leefbaar houden van de aarde. Maar al deze dingen vallen onder het economisch begrip „produktie”, zij behoren tot de „welvaart” en uiteraard dragen zij bij tot het welzijn. Zij zullen óf een groter beslag moeten leggen op de voort te zetten economische groei óf een onderdeel uitmaken van een zeer gewenste andere groei van onze economie.

Bij de opening van de eerste tentoonstelling van de „milieu-industrie”,

„Milieu 1970”, was een actiegroep aanwezig, strohalm geheten, die vond, dat het zó niet moest. Deze maatregelen tegen de voortgaande milieuvervuiling brengen immers meer produktie (en wellicht zelfs winst voor de producenten). En de *Haagse Post* zuchtte dat er pas een oplossing zou zijn voor het milieuprobleem, wanneer we ophouden te streven naar groei, maar beginnen te streven naar het omgekeerde². Het afschuwelijk misverstand ligt daarmee vóór ons. Door een naïeve opvatting over begrippen als „produktie” en „groei”

mist men de essentie van wat er gebeuren moet: niet minder produceren, maar eerder méér, op andere wijze produceren en andere zaken produceren.

² „*Haagse Post*”, 26 oktober 1971.

Tabel 1. De afzet van Nederlandse bedrijven in 1971

Afzet aan bedrijven	f. 29,98 mrd.	18%
Afzet aan de overheid	f. 10,48 mrd.	6%
Afzet aan gezinnen	f. 68,18 mrd.	41%
Afzet aan het buitenland	f. 59,06 mrd.	35%
	f. 167,70 mrd.	100%

Bron: CEP 1971.

Een belangrijk gevolg van inflatie is de na-ijling van verschillende kosten (althans uitgaven). In 1964 maakte de huur van woningen 9% uit van een gemiddeld arbeidersbudget. Dit lage percentage is veroorzaakt doordat vele huren beneden de huur van nieuwe woningen lagen. Wel is dit percentage thans iets hoger, maar het is altijd nog belangrijk lager dan wat besteed moet worden voor nieuwe woningen. Naarmate de verhouding tussen oude en nieuwe woningen verandert, zal dit element in de kosten van het levensonderhoud verder gaan stijgen, zelfs als de bouwkosten onveranderd zouden blijven.

Collectieve uitgaven

Een andere sterk stijgende factor is het deel van het netto nationale inkomen dat niet ter vrije beschikking staat. Hieronder verstaan wij de uitgaven in de publieke sector en de kosten van de sociale verzekeringen. In tabel 2 worden deze kosten in procenten van het netto nationale inkomen gegeven.

Tabel 2. Uitgaven in de publieke sector en de kosten van de sociale verzekeringen in procenten van het netto nationale inkomen

	Rijks- uitgaven	Overige publiek- rechtelijke lichamen	Totaal overheid	Sociale verzekere- ningen	Totaal
1950	17,4	9,9	27,3	4,2	31,5
1960	14,0	13,9	27,9	8,0	35,9
1970	15,3	17,4	32,7	15,7	48,4

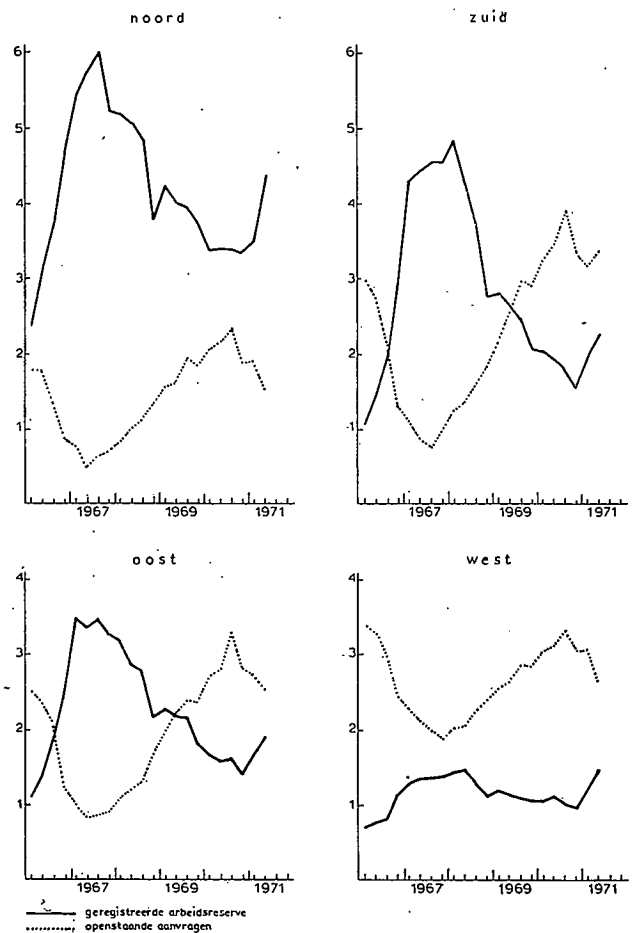
Bron: Miljoenennota 1972.

Van minder dan $\frac{1}{3}$ steeg dit deel tot bijna $\frac{1}{2}$. Dit is reeds een belangrijke structurele verandering. Maar zelfs als er principieel aan het beleid niets verandert, moeten wij met een grote stijging van dit percentage rekening houden. De kosten voor de ziekenhuisverpleging, die ongeveer de helft van de ziekenfondspremie uitmaken, stijgen sterk en snel. Dit hangt voor een groot deel samen met de veel hogere bouw- en inrichtingskosten van nieuwe ziekenhuizen.

De AOW zal, afgezien nog van de optrekking tot het besteedbare minimumloon, structureel stijgen door de vergrijzing van de bevolking. Met een verhoging van de kosten van de bijstandswet moet rekening worden gehouden in verband met de bouw, vergroting en verbetering van de bejaardenoorden, terwijl de wet bijzondere ziekterisico's de invloed zal ondergaan van uitbreiding en verbouwing van verpleeginrichtingen. Wat de overheidsuitgaven betreft moet minstens rekening gehouden worden met de eisen die milieubeheersing, wegenbouw, openbaar vervoer in de steden en de stadssaneringen zullen stellen. Al met al brengt dit mee dat een veel hoger percentage van het netto nationale inkomen in de collectieve sector zal worden besteed. De vraag is natuurlijk tot hoever dit kan gaan.

ESB 10-11-1971

Geregistreeerde manlijke arbeidsreserve en openstaande aanvragen voor mannen in procenten van de afhankelijke manlijke beroepsbevolking (per regio; gecorrigeerd voor seizoenen)

Arbeidsmarkt

Tenslotte willen wij nog op een structurele onevenwichtigheid wijzen. Deze betreft de arbeidsmarkt. Uiteraard fluctueert deze met de conjunctuur. Bovendien valt de arbeidsmarkt uiteen in een vrij groot aantal submarkten. Daarom kunnen wij eigenlijk niet spreken van „de” spanning op „de” arbeidsmarkt. Wij moeten met een zeer globale indicatie volstaan. Een redelijk goede maatstaf is daarbij de openstaande aanvragen en de geregistreeerde arbeidsreserve voor mannen.

Zowel voor het zuiden als voor het oosten van ons land wisselen perioden waarin de vraag het aanbod overtreft af met perioden waarin deze betrekking omgekeerd is. Een kwantitatieve gelijkheid bestond voor het oosten en het zuiden in de zomer van 1966 en in het voorjaar van 1969. Deze gelijkheid werd bereikt bij een vraag en een aanbod van 2 à 2 $\frac{1}{2}$ % van de mannelijke afhankelijke beroepsbevolking. Voor het westen bleef evenwel in die perioden de openstaande vraag duidelijk groter dan de arbeidsreserve. Voor het noorden bleef het aanbod steeds de vraag overtreffen.

Het verminderen van deze structurele onevenwichtigheid in noord en west moet o.i. als een belangrijke nationale opgave worden gezien. Het leggen van prioriteiten is een politieke daad en daarmee vaak subjectief. Persoonlijk komt het ons evenwel voor dat aan het verminderen van deze economisch-geografische, structurele onevenwichtigheid, althans in de tijd, een hogere prioriteit moet worden gegeven dan aan een vermindering van de verschillen in de personele inkomens. Hierbij moet dan nog worden opgemerkt dat o.i. de vermindering van de verschillen in de besteedbare personele inkomens weer een hogere prioriteit heeft dan het veranderen van de functionele inkomens. Voor het voeren en beoordelen van de sociaal-economische politiek heeft o.i. bijlage C2 van het CEP 1971 waarin uitgaande van de loonsom en van de „overige inkomens” het beschikbare loon- en steuninkomen enerzijds en het netto beschikbare overige inkomen anderzijds wordt berekend, maar weinig waarde. Misschien moeten wij zelfs stellen dat deze functionele verdeling, die geheel los is komen te staan van de personele, eerder tot verkeerde dan tot juiste conclusies kan leiden.

Het zijn de in dit artikel aangewezen structurele spanningen die bij de beoordeling van de huidige toestand een groter gewicht moeten hebben dan de in ons vorige artikel behandelde conjuncturele spanningen. Van de op ons afkomende ijsberg zien wij alleen maar een klein deel. Of de structurele spanningen reeds bij de huidige conjunctuuromslag tot breuken zullen leiden, of dat wij nog op een volgende conjunctuuromslag kunnen wachten, is niet te zeggen. Maar met de kans dat 1972 „het jaar van de waarheid” wordt, zij het in andere zin dan waarin Sadat van Egypte die term gebruikt, moet o.i. ernstig rekening worden gehouden.

W. J. van de Woestijne

Een snel groeiende bank
Gunstige rentecondities
Balanstotaal f 366.9 miljoen
Grootste bank van Friesland

Friesland Bank

Vestigingen in geheel Friesland
Hoofdkantoor: Zaailand 110 Leeuwarden

(I.M.)

Wat U niet wilt dat U geschiedt....

Blijkens kranteberichten is er op 29 oktober in de Rotterdamse gemeenteraad een motie aangenomen waarin wordt gesteld, dat Zestienhoven dient te verdwijnen, onafhankelijk van een beslissing over de tweede nationale luchthaven. Deze motie werd aangenomen met 34 tegen 9 stemmen. B. en de meeste W's bleken volgens dezelfde berichten niet zo erg gelukkig met deze beslissing en dat is, zeker in het licht van de nota *Rotterdam en luchthaven*, begrijpelijk.

Onwillekeurig komt bij het lezen hiervan de vraag op of het in de bedoeling van de raad heeft gelegen, tot uitdrukking te brengen dat hij het vliegverkeer van Rotterdam met bijv. Engeland wenst stop te zetten dan wel of hij dit slechts naar elders wenst te verplaatsen. Aangezien het sluiten van het vliegveld naar alle waarschijnlijkheid slechts in geringe mate het verkeer met Engeland zal beïnvloeden, moet wel worden aangenomen dat men van mening is dat beter anderen de geluidshinder van het in hoofdzaak *Rotter-*

damse verkeer kunnen ondervinden dan de Rotterdammers (en Berkelaars) zelf. De Rotterdamse raad is dus niet tegen geluidshinder, doch slechts tegen geluidshinder in de eigen gemeente. Dat dit extra reistijd en reiskosten van Rotterdammers en bezoekers van Rotterdam en extra luchtverontreiniging door extra reizen betekent en dat de geluidshinder toch in dezelfde mate door anderen zal worden ondervonden, vindt men klaarblijkelijk niet zo erg interessant.

Met deze motie heeft de raad geen bijdrage geleverd tot bestrijding van de geluidshinder in Nederland doch wél duidelijk gesteld, dat men liever heeft dat een ander er de last van heeft. Tevens heeft men impliciet te kennen gegeven er veel voor over te hebben om dit resultaat te bereiken. Zelfs de zijden draad waaraan het wereldhandelscentrum in Rotterdam wel eens zou kunnen blijken te hangen.

L. H. Klaassen

De Nederlandse export en de toetreding van Engeland en de EVA-landen tot de EG

DRS. W. C. VERMEER*

Nederland heeft zich altijd een groot voorstander getoond van aansluiting van Engeland bij de Europese Gemeenschappen. Handelsbelangen hebben hierbij ongetwijfeld een belangrijke rol gespeeld¹. Nu de toetreding van Engeland tot de EG binnen niet al te lange tijd kan worden gerealiseerd, is de vraag wat het effect van deze toetreding op de Nederlandse export zou kunnen zijn, zeer relevant geworden. Aangenomen wordt dat toetreding van Engeland zal worden gevolgd door aansluiting van de partners waarmee Engeland in de Europese Vrijhandels Associatie is verbonden.

In het onderstaande zal, zij het globaal, worden onderzocht hoe de Nederlandse export naar de EVA-landen zich ontwikkelde. In het bijzonder zal worden gezien of de instelling van de EG op de Nederlandse export naar de EVA-landen invloed heeft gehad en wat er zou kunnen gebeuren als de beide handelsblokken zouden samensmelten. Daartoe zal worden vergeleken de ontwikkeling van de Nederlandse export naar de EG en de EVA. Vervolgens de ontwikkeling van de export naar de EVA voor en na 1958, het jaar van instelling van de EEG. Tenslotte zal aan het Verenigd Koninkrijk, als belangrijkste EVA-land, aandacht worden geschonken.

Voor het onderzoek zal een zeer eenvoudige procedure worden gevolgd; er zal geen model worden ontwikkeld. De belangrijkste veronderstelling waarop het onderzoek is gebaseerd luidt, dat de import van een land overwegend wordt bepaald door het nationale inkomen c.q. de bruto goederenproductie. Het feitelijke onderzoek zal aan de hand van tijdreeksen geschieden. Elke afzonderlijke stap in het onderzoek is zoveel mogelijk in detail weergegeven.

Opgemerkt dient te worden dat de tijdreeksen, waarvan bij het onderzoek wordt uitgegaan, niet verder teruggaan dan 1952 of 1953. De reden hiervan is, dat het na de tweede wereldoorlog tot ongeveer 1952 heeft geduurd voordat de internationale handel weer een enigszins normaal verloop kreeg. De tijdreeksen van vóór de instelling van de EEG zijn daardoor betrekkelijk kort; zij zijn echter niet gestoord door de inhaal-export van na de oorlog.

Tenzij anders is vermeld, betreffen de hierna genoemde cijfers de export/import van goederen (goederengroepen 1-9 SITC) en de bruto produktie in lopende prijzen.

Het verloop van de Nederlandse export naar de EG

Het verloop van de Nederlandse export naar de EG-landen, in indexcijfers uitgedrukt (zie tabel 1), vertoont een constante groei; wellicht na 1958 iets versneld. Aangenomen is, dat de groei van deze export verband houdt met de groei van de produktie in de EG-landen. Een dergelijk verband wordt bijv. ook verondersteld door Hesse, die het verband tussen het volume van de Duitse export en het wereldinkomen correleert².

Tabel 1. Indexcijfers van de waarde van de Nederlandse export naar de EG-landen (1958 = 100 = f. 5.079 mln.)

1952	56	1959	120
1953	58	1960	139
1954	65	1961	147
1955	77	1962	161
1956	87	1963	190
1957	97	1964	231
1958	100	1965	252

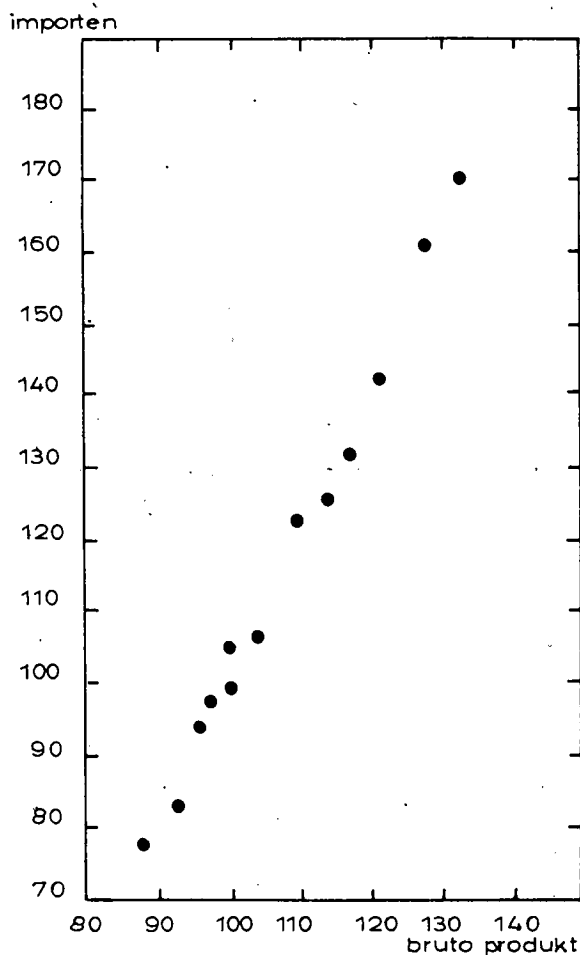
Het verband tussen de Nederlandse export en het EG-bruto produkt (zie tabel 2) wordt in grafiek 1 weergegeven. De ontstane curve vertoont een sterk stijgend verloop en geen duidelijk breekpunt in of omstreeks 1958 (de waarde $x = y = 100$). Als de logaritmen van de indexcijfers van de Nederlandse export naar de EG-landen tegen het bruto produkt van de EG worden uitgezet, vertoont de puntenwolk een goede

* De auteur is werkzaam bij NV ILACO.

¹ In de „Nota inzake de groei en structuur van onze economie” wordt gesteld, dat de handelspolitieke splitsing in EEG en EVA op den duur moet leiden tot een economisch niet-verantwoorde verplaatsing van de handel en een verlies van economische mogelijkheden voor West-Europa, ten detrimente van de economische groei (blz. 47).

² H. Hesse: „Strukturwandlungen im Welthandel”, blz. 17.

Grafiek 1. Indexcijfers van de Nederlandse export naar EG-landen in relatie tot de bruto (goederen) productie in de EG (1958 = 100)

Tabel 2. De bruto productie van de EG-landen in indexcijfers (1958 = 100)

1952	73	1959	105
1953	77	1960	113
1954	84	1961	119
1955	88	1962	125
1956	92	1963	131
1957	97	1964	138
1958	100	1965	144

aansluiting bij een rechte. Kennelijk weet de Nederlandse export de ontwikkeling van het Europese bruto product goed te volgen.

Het verloop van de Nederlandse export naar de EVA

Op dezelfde wijze wordt het verloop van de Nederlandse export naar de EVA-landen in indexcijfers uitgedrukt (zie tabel 3). Indien de indexcijfers van de Nederlandse export naar de EVA, en die betreffende de Nederlandse export naar de EG-landen, in één grafiek worden gebracht, treedt een verschil aan de dag (zie grafiek 2).

Alle bankzaken
65 vestigingen
in Nederland
Affiliatie te New York

(I.M.)

Tabel 3. Indexcijfers van de waarde van de Nederlandse export naar de EVA-landen (1958 = 100 = f. 3.085 mln.)

1952	63	1959	104
1953	59	1960	118
1954	73	1961	116
1955	82	1962	124
1956	84	1963	122
1957	93	1964	132
1958	100	1965	142

Na het jaar 1958 treedt een duidelijke divergentie op in de ontwikkeling van de export naar de EG en die naar de EVA; de groei van de Nederlandse export naar de EVA-landen stagneert. Dit verschijnsel zal nader worden geanalyseerd. Daartoe zal worden nagegaan welk verband er bestaat tussen de groei van de Nederlandse export naar de EVA en de ontwikkeling van de bruto productie van de EVA (zie tabel 4).

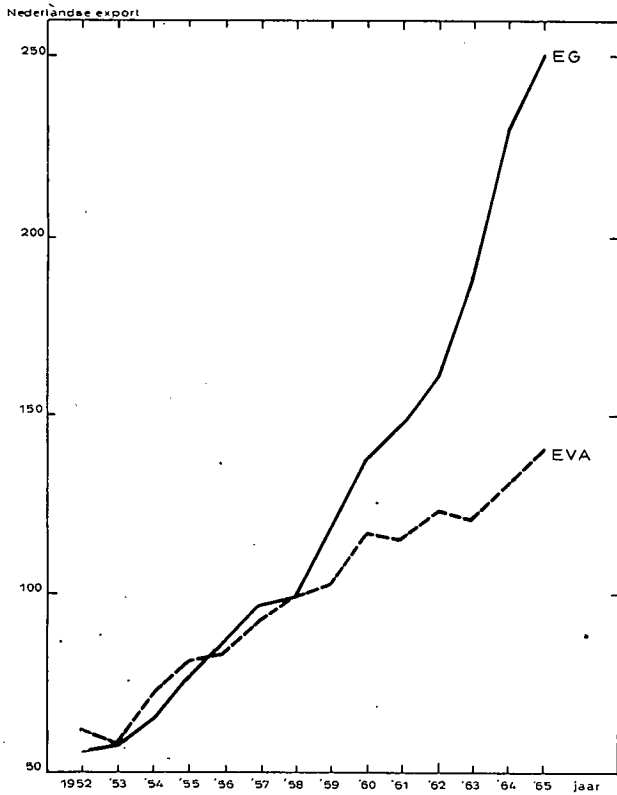
Tabel 4. De indexcijfers van de bruto productie van de EVA-landen

1952	85	1959	104
1953	88	1960	110
1954	92	1961	114
1955	96	1962	117
1956	97	1963	121
1957	100	1964	128
1958	100	1965	133

Wordt het veronderstelde verband tussen de ontwikkeling van de Nederlandse export naar de EVA-landen en het bruto product grafisch weergegeven, dan lijkt omstreeks 1958 enige verstoring op te treden. Wordt de logaritme van de indexcijfers betreffende de Nederlandse export afgezet tegenover de indexcijfers van het bruto product van de EVA-landen, dan ontstaat een puntenwolk die eveneens een knik schijnt te vertonen (zie grafiek 3).

Naast de grafische analyse is een statistische analyse toegepast. Getoetst werd het lineaire verband $y = ax + b$, waarin y = Nederlandse export en x = bruto product EVA-landen. Voorlopig is ervan uitgegaan dat geen verstoring vaststaat. Vervolgens is de theoretische

Grafiek 2. Indexcijfers van de waarde van de Nederlandse export naar de EG- en EVA-landen (1958 = 100)

waarde berekend van y (zie tabel 5) en is het verschil tussen werkelijke en berekende waarde in een grafiek uitgezet (zie grafiek 4).

Tabel 5. Verschillen tussen actuele en berekende waarde ($y - y^*$) functie $y = 1,7x - 80,4$

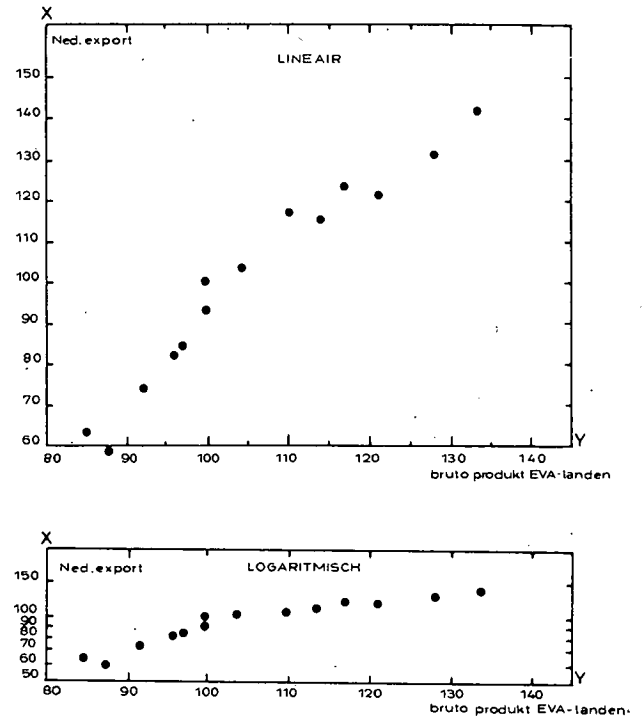
	$y - y^*$		$y - y^*$
1952	-1	1959	7
1953	-10	1960	11
1954	-3	1961	2
1955	-1	1962	5
1956	-1	1963	-4
1957	3	1964	-6
1958	10	1965	-4

Aanvankelijk zijn de verschillen negatief (de puntenwolk bevindt zich onder de curve), worden dan geleidelijk positief (de puntenwolk ligt dus boven de berekende curve) en daarna weer negatief. De systematische distributie van de verschillen tussen de berekende en actuele y -waarden betekent, dat de curve inderdaad niet lineair is, doch een buigpunt vertoont dat in het jaar 1959 is ontstaan. De oorspronkelijke tijdreeks is daarom in twee stukken verdeeld: de periode van 1952 t/m 1958 (de periode vóór de totstandkoming van de EEG) en de periode 1958-1965. Beide delen van de curven zullen afzonderlijk worden beschouwd.

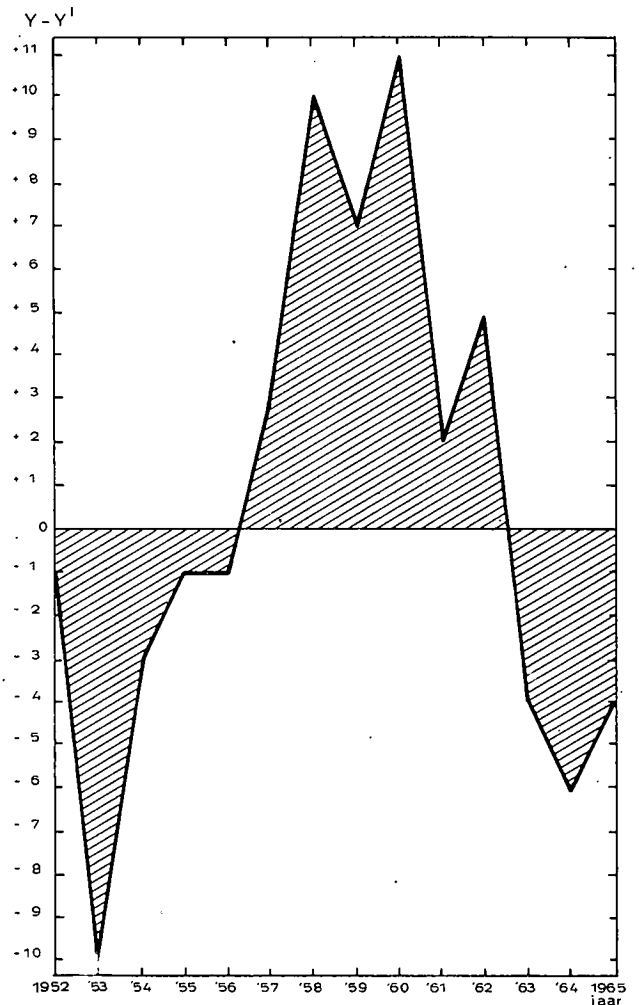
Correlatie voor de reeks 1958-1965 levert op:
 $y = 2,46x - 152$ $R^2 = 0,91$ (1)

Correlatie voor de reeks 1952-1958 levert op:
 $y = 1,18x - 17,4$ $R^2 = 0,95$ (2)

Grafiek 3. Indexcijfers van de Nederlandse export naar de EVA-landen (1952-1965) in relatie tot de index van de bruto productie van de EVA-landen (1958 = 100)

Grafiek 4. Verschillen tussen werkelijke en berekende waarden van y ($y = 1,7x - 80,4$)

Omdat met indexcijfers is gewerkt, volgen uit het voorgaande rechtstreeks de elasticiteiten van de import van de EVA uit Nederland ten opzichte van de bruto productie van de EVA: vóór 1958, 2,5, daarna 1,2.

Overigens is met betrekking tot de vorm van de functie nog beproefd of een andere functievorm een betere aansluiting geeft bij het cijfermateriaal, omdat een lineair verband — gezien de groeiverschijnselen die zijn geconstateerd — eigenlijk niet is gerechtvaardigd en een onjuiste aanname met betrekking tot de vorm van de functie eveneens tot systematische verschillen tussen berekende en werkelijke waarden aanleiding kan geven. Getest werd de functie $y = a \cdot e^{bx}$.

Voor functie (1) levert deze bewerking een R^2 van 0,92 op, iets beter dan het aangenomen lineaire verband. Voor functie (2) wordt een R^2 berekend van 0,94, een weinig slechter dan het aangetoonde lineaire verband. Indien het oorspronkelijk gevonden lineaire verband dus als geldig wordt aangenomen, hetgeen gezien de geringe verschillen met de gevormde correlatie bij een andere functievorm gerechtvaardigd is, blijkt dat na de invoering van de EEG de export van Nederland naar de EVA-landen sterk is teruggelopen.

Het is echter voorbarig deze invloed in zijn totaliteit toe te schrijven aan invloed van de instelling van de EEG. Ter controle wordt daarom nagegaan of wellicht de totale import van de EVA-landen, waarvan de Nederlandse export slechts een gering gedeelte uitmaakt, zelf in of na 1958 is verstoord. Het verband tussen indexcijfers van de totale import en het bruto product van de EVA-landen (zie tabel 6) is grafisch weergegeven (zie grafiek 5). Hieruit blijkt, dat de ontwikkeling van

Tabel 6. Indexcijfers bruto product EVA en totale import EVA (1958 = 100)

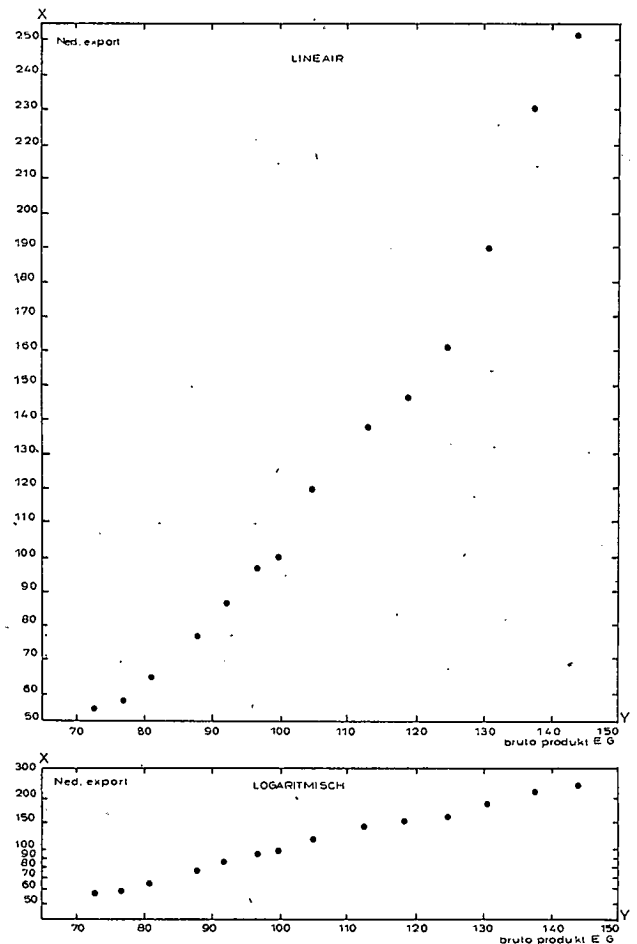
Jaar	Bruto product	Import
1953	88	78
1954	92	83
1955	96	94
1956	97	98
1957	100	105
1958	100	100
1959	104	107
1960	110	123
1961	114	126
1962	117	132
1963	121	142
1964	128	161
1965	133	170

de totale import van de EVA-landen t.o.v. die van het bruto product van de EVA-landen niet is verstoord. De storing in de ontwikkeling van de import uit Nederland is dus niet vanuit de EVA-landen zelf te verklaren.

Ook het verloop van de Nederlandse export in totaal kan geen verklaring leveren voor het buigpunt in de importcurve uit Nederland van de EVA-landen. Het aandeel dat de Nederlandse export in het totaal van de wereldimport inneemt, verloopt in de periode 1952-1958 continu stijgend: 1952 2,68%, 1958 2,97%, 1963 3,46% en 1968 3,71%.

Uit de analyse kan de conclusie worden getrokken,

Grafiek 5. Indexcijfers import EVA-landen uitgezet tegen indexcijfers bruto produkt EVA-landen (1958 = 100)

dat de instelling van de EEG met betrekking tot de Nederlandse handel met de EVA wel degelijk invloed heeft gehad en dat een belangrijke handelsverschuiving is opgetreden.

Het Verenigd Koninkrijk

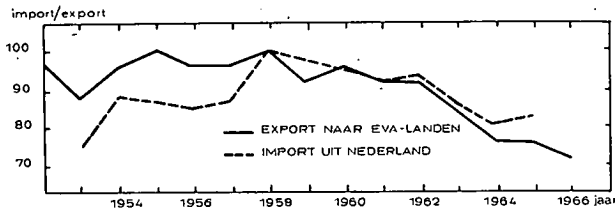
Het deel van de Nederlandse export gericht op de EVA-landen neemt steeds in belang af. De EVA-landen zijn voor de Nederlandse export relatief steeds minder belangrijk geworden (zie tabel 7).

Tabel 7. Indexcijfers van het aandeel van EVA in het totaal Nederlands exportpakket (1958 = 100)

Jaar		Jaar	
1952	96	1961	92
1953	88	1962	92
1954	96	1963	84
1955	100	1964	76
1956	96	1965	76
1957	96	1966	72
1958	100	1967	72
1959	92	1968	68
1960	96		

Beschouwen wij deze ontwikkeling vanuit het gezichtspunt van de importeur, dus het relatief belang

Grafiek 6. Indexcijfers van het deel van de Nederlandse export gericht op de EVA-landen versus de indexcijfers van het deel van de totale import van de EVA-landen dat door Nederland wordt verzorgd (1958 = 100)

Tabel 8. Index van het aandeel dat de import uit Nederland heeft in de import van EVA (1958 = 100)

Jaar	Index importquote
1953	75
1954	88
1955	87
1956	86
1957	88
1958	100
1959	98
1960	95,5
1961	92,5
1962	94
1963	86
1964	82
1965	83,5

van de import uit Nederland in het totale importpakket van de EVA-landen, dan blijkt dat het relatief belang van de import uit Nederland is toegenomen (zie tabel 8). Daalde het indexcijfer van het deel van de Nederlandse export naar de EVA-landen van 96 in 1952 tot 68 in 1968, het deel van de totale import van de EVA-landen betrokken uit Nederland steeg van 75 in 1953 tot 83,5 in 1965 (zie grafiek 6). Dit verschijnsel kan zeer waarschijnlijk worden verklaard uit de overheersende en bijzondere positie die het Verenigd Koninkrijk temidden van de EVA-landen inneemt. Van de totale export van Nederland naar de EVA-landen neemt het Verenigd Koninkrijk ca. 50% voor zijn rekening.

De bijzondere trend in Englands handel met het vasteland van Europa zal moeten worden toegeschreven aan het feit, dat Engeland er aanvankelijk niet in is geslaagd zijn import te doen stijgen in verhouding tot de economische groei sinds de jaren dertig en is achtergebleven t.o.v. de ontwikkeling van de wereldhandel en die op het vasteland van Europa (zie tabel 9). Engeland zou in feite bezig zijn, zijn import uit continentaal Europa op een normaal peil te brengen, doch zou daarin voor wat betreft de import uit Nederland zijn belemmerd door de instelling van de EG.

Concluderende slotopmerking

Door de instelling van de EEG heeft onze export zich verlegd naar de EEG en zich van de EVA-landen afgewend. Het is dus te verwachten, dat de Nederlandse

Abonnementprijs ESB

Het is nu al weer drie jaar geleden, dat voor het laatst een verhoging van de abonnementsprijs van ESB plaatsvond. Een ieder kent de enorme kostenstijgingen sedert 1968. In verband hiermede en ter beperking van de steeds stijgende jaarlijkse exploitatieverliezen zien wij ons genoodzaakt de abonnementsprijs van ESB per 1 januari 1972 te brengen op f. 55 per kalenderjaar (inclusief 4% BTW: f. 57,20) en de prijs van een studentenabonnement op f. 35 per kalenderjaar (inclusief 4% BTW: f. 36,40). Bovendien zijn de portokosten voor verzending naar het buitenland verhoogd tot f. 23,50 per kalenderjaar.

Directeuren NEI

Tabel 9. Internationale handelsstromen a) in mrd. \$; prijzen van 1955

	Intra-Europees		Inter-continentaal		
	Verenigd Koninkrijk-continent	Intra-continentaal	Intra-Noord-Amerikaans	Europa, Noord-Amerika	Japan, Europa en Noord-Amerika
1899	2,00	1,50	0,16	1,24	0,20
1913	2,64	3,08	0,54	2,08	0,45
1929	2,29	3,77	1,56	2,78	0,64
1937	1,45	2,39	1,09	2,13	0,76
1950	1,61	2,96	2,49	2,62	0,30
1955	2,06	5,73	3,72	3,75	0,73
1957	2,27	7,15	3,89	4,59	1,34
1959	2,50	8,50	3,98	5,76	1,60

a) A. Maizels: „Industrial Growth and World Trade”, blz. 92 e.v.

export naar Engeland en de andere EVA-landen na toetreding sterk zal stijgen als de hoge importelasticiteit (ca. 2,5) — niet meer door tariefmuren belemmerd — kan doorwerken.

Voorts moet rekening worden gehouden met het feit, dat het door Maizels geconstateerde effect van de inhaalvraag nog zou kunnen worden versterkt door een inhaalvraag op korte termijn, in verband met compensatie van een sinds de oprichting van de EEG in 1958 ontstane handelsverschuiving. Als echter de curve van de normale ontwikkeling weer is bereikt, zal dit effect zich weer teniet doen.

W. C. Vermeer

Bronnen:

„Statistical Yearbook van de United Nations”, diverse paragrafen.
 „International Financial Statistics”, diverse paragrafen.
 A. Maizels: „Industrial Growth and World Trade”.
 „Nota inzake groei en structuur van onze economie”, 1966.

Productiviteitsverbetering in het voortgezet onderwijs

DRS. M. BRUYN - HUNDT*

In zijn rede voor de vergadering van de Algemene Vereniging van Schoolleiders van 23 september jl. kondigde een hoge ambtenaar van het ministerie van Onderwijs en Wetenschappen, Dr. Gathier, aan dat in het kader van de bezuinigingsmaatregelen aan de Kamer zal worden voorgesteld de leerlingen bij het voortgezet onderwijs 30 uur les per week te geven in plaats van 32, terwijl de exameneisen dezelfde blijven¹.

Dit komt neer op een voorstel de produktiviteit van leraren en leerlingen te verhogen met 6¼%. Op het eerste gezicht een voorstel dat past in het kader van deze tijd. In het navolgende betoog wil ik trachten na te gaan hoe die produktiviteit verbeterd zou kunnen worden, daarbij zoekende naar parallele oplossingen in het bedrijfsleven, dat immers ook steeds met hetzelfde probleem wordt geconfronteerd.

Om de zaken niet te gecompliceerd te maken, zal ik in eerste instantie de problemen die de invoering van de Mammoetwet met zich meebrengt buiten beschouwing laten en het onderwijs-, "bedrijf" beschouwen als een statisch geheel, waarbij echter wel steeds meer leerlingen afgeleverd moeten worden, omdat we nu eenmaal een groeiend aantal leerlingen hebben.

Hoe kan de produktiviteit in het onderwijsbedrijf worden verbeterd? Ook in het onderwijs is sprake van het samenvoegen van de produktiefactoren en de huidige opgave luidt: deze samenvoeging zodanig te reorganiseren dat de produktiviteit van de arbeid van docenten en leerlingen met 6¼% verbetert. Het lijkt mij zinvol de bijdrage van de produktiefactoren arbeid en kapitaal aan deze produktiviteitsverbetering systematisch te bekijken.

Arbeid

Kwaliteit

a. *Schoolleiders.* Het ministerie erkent dat schoolleiders geen adequate opleiding hebben gehad en tracht hieraan iets te doen door het geven van kortstondige cursussen, die echter blijkens uitlatingen van bestuurders van de lerarenorganisaties niet voldoende zijn. Het hoge percentage schoolleiders dat door dood, ziekte of vrijwillig opgeven het schoolleiderschap prijsgeeft, geeft te denken. Het is hierbij echter zeer moeilijk te abstraheren van de invloed van de invoering van de Mammoetwet.

b. *Leraren.* Her- en bijscholing is bij de huidige snelle ontwikkeling van de meeste wetenschappen en bij de ontwikkeling van nieuwe pedagogische en didactische inzichten een dringende 'eis. Deze bij- en herscholing vindt incidenteel plaats, meestal in de vrije tijd en is niet verplicht.

c. *Niet-onderwijzend personeel.* Ook hier is her- en bijscholing noodzakelijk omdat nieuwe technische hulpmiddelen hun intrede doen (bandrecorders, talenpractica, films e.d.). Ook op administratief gebied worden andere eisen gesteld.

Arbeidsverdeling

a. Goede *kwantitatieve verhoudingen* tussen de verschillende hiervoor genoemde soorten arbeid zijn een eis voor een goede produktiviteit. Wanneer men een leraar achter de stencilmachine aantreft of de rector bezig ziet met administratieve klusjes, die door een lager gesalarieerde kracht gedaan kunnen worden, vindt verspilling plaats. Een onderzoek van een organisatiebureau zou naar mijn mening aan het licht brengen, dat door onjuiste kwantitatieve verhoudingen tussen de verschillende soorten arbeid een enorme verspilling plaatsvindt. In het kader van de huidige bezuinigingspolitiek is het echter moeilijk meer niet-onderwijzend personeel aan te trekken, zodat schoolleiders en leraren door zullen moeten gaan met het verrichten van werkzaamheden waarvoor ze eigenlijk veel te duur zijn.

b. De leraar is vanouds gewend als eenling te werken. Hij kiest de leerboeken, bepaalt inhoud en indeling van de stof en de wijze waarop hij de stof brengt. Met het groter worden der scholen neemt het aantal leraren voor eenzelfde vak toe en het is onmogelijk dat een leerling gedurende zijn hele schoolloopbaan eenzelfde leraar voor een vak houdt:

1. omdat in onder- en bovenbouw leraren met verschillende bevoegdheidsgraden lesgeven;

2. omdat groepen leerlingen één of meermalen gedurende hun schoolloopbaan gesplitst worden naar schooltype;

* *Lerares economie.*

¹ Zie o.a. „NRC-Handelsblad”, 15 oktober 1971, blz. 7. Inmiddels is gebleken dat de minister de mening van de heer Gathier deelt.

3. omdat er leerlingen blijven zitten.

Een goede arbeidsverdeling, samenwerking en coördinatie van vakgenoten is een absolute noodzaak, opdat vakgenoten steeds elkaars leerlingen kunnen overnemen. Dit betekent teamwork en aanpassing aan andermans werkwijzen. Het ware gewenst *sancties* in te voeren om, waar dat nodig is, deze *samenwerking en coördinatie af te dwingen*. Schoolleiders staan nu vaak machteloos tegenover leraren, die hun onderwijsmethoden niet wensen aan te passen aan die van hun vakgenoten, een en ander ten detrimente van de leerling die van leraar wisselt. Taakuren om deze coördinatie tot stand te brengen zijn bepaald geen luxe.

c. De *arbeidsvreugde* heeft grote invloed op de arbeidsprestaties. In de hiervoor vermelde rede wordt gewag gemaakt van de vele klachten uit onderwijskringen. Of deze klachten al dan niet terecht zijn, wil ik in het midden laten. Dat ze er zijn wijst op een tekort aan arbeidsvreugde. Wanneer komt een Dr. Ydo dit verschijnsel eens onderzoeken?

Kapitaalgoederen

1. De schoolgebouwen.

Het sterk groeiende leerlingenaantal maakt dat vele scholen uit hun behuizing groeien en zich moeten behelpen met het geven van lessen in ruimten, die daarvoor niet geschikt zijn (bijv. lerarenkamer en kelder) of gastvrijheid krijgen in andere gebouwen (ziekenhuis, overheidsgebouwen) of de beschikking krijgen over noodgebouwen, die zich dan meestal aan de buitenkant van de gemeenté bevinden. De *geografische spreiding* van de lokaliteiten brengt tijdverspilling en communicatiemoeilijkheden met zich mee voor alle betrokkenen, die de produktiviteit bepaald niet ten goede komen.

Het tekort aan ruimte brengt ook met zich mee, dat het les- en lokalenrooster zó moet worden ingericht, dat steeds alle ruimte wordt benut. Dit betekent dat leerlingen en leraren vaak van lokaal moeten wisselen, hetgeen tijd kost en heen en weer gesleep van leermiddelen (bandrecorders, boeken, stencils e.d.). Een vast lokaal voor klas of leraar zou tijdbesparend, dus produktieverhogend werken. Breedte-investeringen in gebouwen zouden derhalve om tweeërlei reden de produktiviteit in het onderwijs bevorderen.

2. De overige kapitaalgoederen.

Voor het bedrijfsleven zijn diepte-investeringen één van de belangrijkste bronnen voor produktiviteitsverbetering. Welke diepte-investeringen zouden de produktiviteit van het voortgezet onderwijs kunnen bevorderen?

a. Adequate apparatuur voor het *vermenigvuldigen* van aantekeningen, repetities (straks onder de Mammoetwet schoolonderzoeken!), kranteknipsels, communicatie tussen schoolleiding, docenten, leerlingen en ouders. Wanneer leerlingen aantekeningen of vragen gedikteerd krijgen, kost dit onvermijdelijk tijd. Het is dus efficiënter aantekeningen en schriftelijke vragen in bijv. gestencilde vorm aan de leerlingen te verstrekken.

Ik wil de lezers van dit artikel een beschrijving besparen van de moeilijkheden die ik heb om een actueel kranteknipse (bijv. over de internationale betalingsmoeilijkheden of de problemen rond de overheidsbe-

grotog) vermenigvuldigd te krijgen. Dit lukt alleen dank zij de hulp van een bevriend groot bedrijf.

Dat communicatiestoornissen geldverspillend werken, behoeft nauwelijks betoog. Vergaderingen waar een aantal leraren ontbreken omdat de mededeling van de vergadering (denk ook aan de geografische spreiding) hen niet of niet op tijd bereikt heeft, zijn weinig vruchtbaar. Lessen waarin een aantal leerlingen ontbreekt, omdat een roosterwijziging ze niet tijdig heeft bereikt, bevorderen de produktiviteit ook niet.

b. De *boeken*. Deze worden op commerciële basis uitgegeven. Daar heb ik in principe geen bezwaar tegen, want de concurrentie tussen de uitgevers kan prijsverlaging en/of kwaliteitsverbetering bevorderen. Een te grote verscheidenheid van boeken, dus kleine oplagen, werkt echter prijsverhogend en maakt het voor de docenten moeilijk en tijdrovend een verantwoorde keuze te doen. Zou een „Consumentengids” voor leermiddelen, mits uitgegeven door een onafhankelijke instelling, geen enorme verbetering met zich meebrengen? Een dergelijke instelling zou wellicht ook kunnen bevorderen dat er wat meer geprogrammeerd lesmateriaal op de markt komt, waardoor de leerling zijn eigen tempo kan bepalen en de leraar meer tijd krijgt zwakkere leerlingen wat beter te begeleiden².

c. *Audio-visuele hulpmiddelen*. *Schooltelevisie* is een prachtig middel om bijv. aardrijkskundelessen te illustreren of kamerdebatten bij te wonen. Kostbare en tijdrovende excursies zijn dan minder nodig. Wanneer men bovendien nog beschikt over een *vidio-recorder* is het mogelijk bepaalde schooltelevisielessen in het lesrooster te passen.

Het is denkbaar en er wordt ook al geëxperimenteerd in deze richting, dat op den duur standaardlessen op de band worden opgenomen en tijdens de lessen uitgezonden. Hierdoor zou het mogelijk worden:

- de bekwaamste docent les te laten geven;
- het onderwijs te coördineren waardoor doorstroming naar andere scholen en schooltypen wordt bevorderd.

De rol van de leraar in de klas kan dan meer die van een begeleider worden, die individueel helpt bij het oplossen van vraagstukken en het maken van werkstukken.

d. *Overheadprojectors* zouden voor leraren die meetkundige figuren of grafieken voor hun leerlingen moeten produceren zeer arbeidbesparend werken. Het tekenen van grafieken met behulp van lineaal, passer en krijtje is tijdrovend en vereist een zekere handvaardigheid die niet ieder bezit.

e. Eén van de meest tijdrovende bezigheden van het leraarschap is het corrigeren. Het Citho maakt gelukkig een begin met het samenstellen van toetsen, die door de computer beoordeeld worden. Een bredere aanpak voor alle vakken ware gewenst.

Slotopmerkingen

Tot zover mijn opmerkingen over produktiviteitsver-

² Hiermee worden geen kostbare „teaching machines” bedoeld, maar geprogrammeerde boeken.

De haalbaarheid van winkelprojecten

DRS. M. J. W. VAN DE LAAR*

Of een bepaald winkelproject voor de belegger en de winkelier aantrekkelijk zal zijn, dient uiteraard telkens voor iedere concrete situatie afzonderlijk te worden beoordeeld. Het is echter wel mogelijk om enkele algemene richtlijnen op te stellen. Het doel van dit artikel is geweest om aan de hand van onderzoekgegevens enige van deze algemene richtlijnen te geven.

Geconcludeerd moet worden dat de minimumomvang van een winkelcentrum ten minste 1.500 m² moet bedragen (dit is bebouwd oppervlak voor winkelbestemmingen, dus nog afgezien van oppervlak voor andere voorzieningen). Hiervoor is bij een veilige benadering een verzorgingsgebied nodig van ongeveer 2.100 woningen.

De indruk bestaat dat bepaalde projecten die in het verleden zijn gerealiseerd, veelal slechts rendabel zijn omdat men voor het resterende oppervlak dat aanvankelijk voor winkels was bestemd, doch niet bezet werd, andere bestemmingen heeft weten te vinden. Onder andere ten gevolge van kostenstijgingen waren de mogelijkheden voor winkelvestigingen in deze projecten afgenomen.

Voor een beoordeling of een winkelproject verantwoord

gerealiseerd kan worden, dienen allereerst met elkaar te worden vergeleken enerzijds de te verwachten bestedingen (de koopkracht) en anderzijds de omzet die voor dit project noodzakelijk is.

De bestedingen

De consumptieve bestedingen van de Nederlandse gezinshuishoudingen bedroegen in 1970 f. 64 mrd., waarvan ruim tweederde gedeelte wordt geëffectueerd via de detailhandel. Voor 1971 is een totale omzetstijging van de totale detailhandel geraamd van 10,5% ten opzichte van 1970¹.

Op basis hiervan en na het gedeelte van de detailhandelsbestedingen dat niet in winkels wordt verricht in mindering

* De auteur is wetenschappelijk medewerker bij Euro-woningen NV.

¹ H. Kuiken en H. J. Pays Tentua: „Economische verkenning, midden- en kleinbedrijf 1970/1971”, Economisch Instituut voor het Midden- en Kleinbedrijf, Den Haag 1971.

beteringen in een onderwijsbedrijf dat nog niet geconfronteerd is met de invoering van de Mammoetwet. Invoering van de Mammoetwet betekent voor iedere schoolleider en voor iedere leraar, voor de één wat meer dan voor de ander (dat hangt af van vak en leeftijd), een omschakeling naar een andere inhoud van het vak, andere boeken, andere didactieken, een ander soort leerlingen en een andere schoolorganisatie. Invoering van de Mammoetwet betekent dus zonder meer een taakverzwaring.

Zo'n omschakeling kan men in het bedrijfsleven ook veelvuldig waarnemen. Ook daar worden soms reorganisaties doorgevoerd, die tijdelijk een extra zware belasting voor de betrokkenen betekent. Dit is niet erg, zolang de extra belasting incidenteel is. Vaak worden dergelijke extra inspanningen beloond met een bonus of gratificatie. Wat krijgen schoolleiders en leraren? Naast de taakverzwaring door de invoering van de Mammoetwet, een extra taakverzwaring van 6¼% en een trap na! Ik citeer de heer Gathier:

„Uit een aantal opmerkingen blijkt dat vele rectoren de maatschappelijke en onderwijskundige ontwikkeling ervaren als iets wat hen overkomt of soms zelfs overvalt. Ze tonen zich verrast over wat ze plotselinge besluiten noemen zonder te beseffen dat er in het onderwijs maar zeer zelden iets onvoorspelbaars gebeurt. *Zelfs een drastische ingreep in de bekostiging zoals nu voor de deur staat kan door ingewijden niet als volslagen onverwacht worden beschouwd*” (cursive-
ring van mij).

„Toch meen ik dat er alle reden is om het gebruik van de leraarlessen, taakuren en kostbare inventarissen kritisch te bezien. Wij allen weten dat deze middelen soms op een onverantwoorde wijze worden gebruikt. Bepaalde lesuren kunnen t.g.v. de onbekwaamheid van de leraren beter niet dan wel gegeven worden. In sommige gevallen schijnt men bij het toekennen van taakuren niet te beseffen dat een taakuur ons zo'n f. 1.500 kost en dat er dus van degene die een taakuur krijgt een behoorlijke prestatie kan worden geëist. Dat soms kostbare instrumenten ongebruikt blijven of misbruikt worden is een zaak die ons allen aangaat” NRC-Handelsblad, 15 oktober 1971, blz. 7).

Tot mijn schrik bemerk ik, dat ik een lid van de door mij verfoeide pressiegroepen ben geworden. Ik ben een overtuigd voorstandster van het op een andere en kritische manier toetsen van de overheidsuitgaven, hetgeen in vele gevallen zal resulteren in het terugdringen van sommige uitgaven ten bate van andere posten. Dat de onderwijsbegroting de pot uitrijst is een duidelijke zaak. Wanneer de Kamer meent, dat bezuinigd moet worden op de onderwijsbegroting, kan ik met dat voorstellen. Ook voor het onderwijs geldt: „de cost gaet voor de baet uit”, m.a.w. we zullen moeten beginnen met investeren om de door de heer Gathier voorgestelde produktiviteitsverbetering tot stand te brengen. Maar dan niet op de manier zoals het nu gebeurt. De rede van Dr. Gathier is naar mijn smaak een voorbeeld van onzindelijk economisch denken.

M. Bruyn-Hundt

Tabel 1.

	Voedings- en genotmiddelen	Overige goede- ren en diensten	Totaal
I Winkelbestedingen per consument (1971)	f. 1.350	f. 1.750 a)	f. 3.100
II Stichtingskosten per m ³ bedrijfsvloeropperv- vlak (= bebouwd oppervlak)	f. 1.000 à f. 1.200	f. 1.000 à f. 1.200	
III Huurlast per m ² be- drijfsvloeroppervlak	f. 125 à f. 150	f. 125 à f. 150	
IVa Veilig toelaatbare huurlast (% van de om- zet)	1,5%	3%	
Va Veilige norm voor de omzet per m ² (III : IVa)	f. 8.300 à f. 10.000	f. 4.150 à f. 5.000	
VIa Veilige norm voor de winkelbehoefte per consument (I : Va)	ca. 0,15 m ²	ca. 0,4 m ²	ca. 0,55 m ²
VIIa Idem per woning	ca. 0,5 m ²	ca. 1,4 m ²	ca. 1,9 m ²
IVb Maximaal toelaat- bare huurlast als per- centage van de omzet	2%	4%	
Vb Maximumnorm voor de omzet per m ² (III : IVb)	f. 6.250 à f. 7.500	f. 3.125 à f. 3.750	
VIIb Maximumnorm voor de winkelbehoefte per consument (I : Vb)	ca. 0,2 m ²	ca. 0,5 m ²	ca. 0,7 m ²
VIIb Idem per woning	ca. 0,7 m ²	ca. 1,7 m ²	ca. 2,4 m ²

N.b.: De normen (ad VI en VII) zijn afgerond op 0,05.

a) In het bijzonder in deze sector blijkt er de laatste jaren een sterke toename te hebben plaatsgevonden.

te hebben gebracht (markt, straathandel, postorder-verkoop)² zijn de winkelbestedingen per Nederlander en per woning benaderd³ (zie tabel 1, regel I).

De noodzakelijke omzetten

Er zal hier de methode worden gevolgd waarbij wordt nagegaan welke huurlast een bedrijf kan dragen wil er nog een rendabele exploitatie mogelijk zijn. Daarbij moet bedacht worden dat het theoretisch denkbaar is dat een eenmaal gevonden norm voor de toelaatbare huur verhoogd zou kunnen worden door de andere uitgavenposten te verlagen. Echter, in de praktijk is dit meestal moeilijk te verwezenlijken. Zo wijst een analyse van (hierna in tabel 2 te noemen) gegevens over een belangrijk aantal bedrijven uit, dat de diverse kostengroepen nauwelijks een hoger percentage van de omzet van de onderzochte bedrijven voor zich mogen opeisen. De gevolgen hiervan zullen zijn dat het positieve economische resultaat van deze bedrijven dreigt te verdwijnen. En zo er al kostengroepen zijn waarop mogelijkwijs kan worden bezuinigd, dan zijn er weer andere (bijv. de groep loonkosten) welke vermoedelijk behalve absoluut ook relatief hoger zullen worden⁴.

Door het Economisch Instituut voor het Midden- en Kleinbedrijf zijn van een groot aantal winkelbedrijven de exploitatie-overzichten verzameld. Aan de hand van deze statistieken zijn de gegevens in tabel 2 berekend⁵. Daarin is aangegeven welk percentage de huur of huurlast uitmaakte op de omzet van de betreffende bedrijven en welk percentage over bleef voor het economische resultaat (economisch resultaat = bruto winst — loonkosten — afschrijving/interest — huur — overige huisvestingskosten — overige kosten; onder de loonkosten zijn ook begrepen het loon voor de ondernemer en voor de overige niet-betaalde krachten).

Een analyse van tabel 2 wijst uit dat een veilig toelaatbare huurlast voor de beide hier gehanteerde branchehoofdgroepen ten hoogste respectievelijk 1,5% en 3% van de omzet zal mogen bedragen (tabel 1, regel IVa). (Deze percentages zijn gemiddelden over de beide branchehoofd-

groepen; voor de afzonderlijke branches zullen afwijkingen naar boven en naar beneden mogelijk zijn).

De stichtingskosten per m² bebouwd oppervlak van een winkelcentrum (waarin ook de kosten voor het — omvangrijke — onbebouwde oppervlak van een centrum zijn begrepen), bedragen momenteel in veel gevallen f. 1.000 à f. 1.200 (tabel 1, regel II). Indien hierover een vergoeding gerekend wordt van 10 à 12% (interest, afschrijving, onderhoud, verzekering) alsmede een zekere opslag voor verhuurkosten e.d., resulteert een huur van f. 125 à f. 150 per m² bebouwd oppervlak (tabel 1, regel III)⁶.

Zoals boven is toegelicht wordt hier als criterium gesteld dat de huur respectievelijk 1,5% en 3% op de omzet mag uitmaken. Dit betekent dat er voor de beide branchehoofdgroepen waarvan hier is uitgegaan gemiddelde vloerproductiviteiten (= omzetten per m²) van resp. f. 8.300 à f. 10.000 en f. 4.150 à f. 5.000 nodig zullen zijn (tabel 1, regel Va). Deze normen, gedeeld op de bestedingen die gegeven zijn in tabel 1 (regel I), resulteren in normen voor de winkelbehoefte van ca. 0,55 m² per inwoner of ongeveer 1,9 m² per woning (tabel 1, regel VIa en VIIa).

Nu komt het voor dat enerzijds bij een goede interne organisatie en onder gunstige omstandigheden en anderzijds onder druk van de door de bouwkosten sterk gestegen huren, er ontwikkelingen plaatsvinden waarbij bedrijven rendabel worden ondanks het feit dat het huurniveau wat hoger is dan de boven genoemde 1,5 à 3%. In verband daarmee is het gewenst om naast de bovengenoemde normen ook hogere normen (maximumnormen) te hanteren. Op grond hiervan zijn in tabel 1 ook de uitkomsten gegeven ingeval uitgegaan wordt van de volgende maximumnormen voor de toelaatbare huurlast, te weten respectievelijk 2% en 4% (zie tabel 1, regel IVb, Vb, VIb en VIIb).

Maximale omvang

Een volgend aspect van het gestelde probleem is de vraag hoe groot een winkelproject minimaal moet zijn.

² De bestedingen op de markt enz., zijn niet officieel vastgelegd. Er is hier op basis van verspreid aanwezige gegevens geraamd dat dit ongeveer 10% van de detailhandelsbestedingen bedraagt.

³ Voor de verdeling over de branchehoofdgroepen: Voedings- en genotmiddelen en Overige goederen en diensten, zie EIM: „Het midden- en kleinbedrijf 1969 tot 1970”, Den Haag 1970, blz. 18 — „Procentuele verdeling van de totale detailhandelsomzet”. Voor 1971 wordt op grond daarvan in dit artikel uitgegaan van een verhouding van respectievelijk 43% en 57%.

Aantal personen per woning in Nederland per 1-1-1968: 3,64; per 1-1-1969: 3,57; per 1-1-1970: 3,51 (CBS), voor 1971 geëxtrapoleerd op ca. 3,4.

⁴ Drs. M. J. W. van de Laar: Vloerproductiviteiten in de detailhandel, in „Bouw”, 6 juni 1970.

⁵ Zie de „Bedrijfs-Economische Statistieken” van het EIM. Van deze gegevens is hier het gewogen gemiddelde berekend.

⁶ In de praktijk worden veelal lagere vloeromzetten geconstateerd. Dit heeft dan betrekking op bestaande situaties in panden die nog relatief goedkoop gebouwd konden worden; bovendien zijn deze bedrijven indien bijvoorbeeld ook het ondernemersloon zou worden meegerekend dikwijls niet of weinig winstgevend en kunnen dus niet als normatief worden beschouwd voor nieuw te vestigen, gezonde bedrijven.

Tabel 2.

	Jaar	Aantal onderzochte bedrijven	Huurwaarde	Economisch resultaat
Kruidenierswarenbedieningszaken	1963	163	0,9	-0,3
	1965	166	0,9	-1,7
	1967	95	1,0	-2,4
Kruidenierswaren-zelfbedieningszaken	1963	94	1,0	2,4
	1965	102	1,1	0,6
	1967	100	1,2	0,5
Kruidenierswaren Supermarkten	1965	28	1,7	1,8
	1967	45	1,6	1,8
Slagersbedrijf	1963	182	1,3	2,0
	1965	167	1,3	2,5
	1968	160	1,4	0,4
Aardappelen, groente, enz.	1962	159	1,4	-1,5
Zuivel	1963	88	0,8	-0,1
	1965	72	0,7	-0,5
	1966	48	0,7	-0,4
	1967	74	0,7	-0,8
Slijterij	1967	90	1,7	4,1
Textiel niet gespecialiseerd	1963	137	1,6	3,7
	1965	145	1,8	2,0
	1968	83	2,5	1,7
Textiel zelfbediening	1963	26	2,0	6,5
Textiel dameskleding	1967	60	3,3	4,7
Textiel herenkleding	1963	47	2,0	8,0
Textiel herenmode	1963	38	2,4	6,6
Textiel kledingstoffen	1963	36	2,9	5,4
Textiel wol	1963	39	2,7	3,1
Textiel baby/kleuterkleding	1967	38	3,4	1,9
Textiel corsetterie/lingerie	1967	43	3,5	1,5
Textiel + woninginrichting	1963	52	1,7	4,1
	1968	42	2,2	3,6
Uurwerken, goud/zilver	1960	68	2,1	6,8
Boekhandel	1963	81	2,0	2,1
Sportartikelen	1965	52	2,9	2,6
Huishoudelijke artikelen	1960	34	2,6	2,4
	1964	123	3,2	2,4
Elektrotechnische artikelen	1962	51	1,4	4,5
	1967	42	1,4	3,9
Rijwielkleinbedrijf	1962	70	2,1	1,9
	1967	67	2,3	1,9
Drogisterij	1960	151	2,1	5,0
Bloemist	1964	101	2,6	4,7
Dameskapper	1967	118	4,8	-2,4
Herenkapper	1966	119	4,2	5,0

In enkele gevallen is bij de huur ook de kostenfactor water inbegrepen; deze is echter van geringe omvang.

Deze vraag hangt samen met de gebleken, duidelijke voorkeur van de consument om daar te winkelen waar hij verscheidene, elkaar aanvullende branches aantreft, hetzij in de vorm van een winkelcentrum, hetzij in de vorm van een eventueel afzonderlijk gelegen grote detailhandelsvestiging waarin een groot aantal branches zijn ondergebracht. (Met deze laatste worden zeker niet uitsluitend de traditionele warenhuizen bedoeld die in feite een city-functie vervullen, maar ook de cash-and-carry bedrijven, de verbruikersmarkten, de grote winkelbedrijven die van origine uit de voedingsmiddelensector stammen, enz. De functie van deze bedrijven ligt voor een groot gedeelte op het zgn. wijkverzorgende niveau. Kenmerkend is ook dat bij de situering en de opzet van deze bedrijven in sterke mate rekening wordt gehouden met de klant die per auto komt winkelen).

Tabel 3a.

Verdeling van de winkelcentra met leegstaande panden

Bedrijfsvloeroppervlak in m ²	Het oppervlak van de leegstaande panden als percentage van het totale bedrijfsvloeroppervlak der betreffende centra		
	< 30	30 - 70	> 70
< 1.500	30	15	3
1.500 - 2.500	11	3	—
2.500 - 4.000	15	2	1
4.000 - 7.500	9	2	—
≥ 7.500	11	—	—
Aantal centra	76	22	4

Tabel 3b.

De leegstand in winkelcentra met leegstaande panden

Klasse van winkelcentra naar aantal bedrijfspanden	Leegstaande bedrijfspanden in % van het totaal aantal bedrijfspanden	Leegstaande bedrijfsvloeroppervlakte in % van de totale bedrijfsvloeroppervlakte
< 10	38	38
10 - 15	26	38
15 - 20	11	9
20 - 25	10	10
25 - 30	16	10
30 - 40	9	7
40 - 50	10	9
50 - 75	7	4
≥ 75	7	6

De gemiddelde oppervlakte in m² per leegstaand bedrijfspand bedraagt 140 m². Bron: *Leegstaande bedrijfspanden in nieuwe winkelcentra*, EIM 1967.

Een strikt antwoord op de vraag hoe groot een winkelproject minimaal moet zijn (wat dus uiteindelijk bepaalt hoe breed het assortiment zal zijn dat gevoerd kan worden) is niet te geven omdat in de concrete situatie uiteraard de afstand tot en de samenstelling en aantrekkelijkheid van concurrerende projecten een grote rol zullen spelen (zo kan een klein project rendabel zijn indien een groter, meer aantrekkelijk winkelproject voldoende ver verwijderd is, enz.). Wel kunnen er echter aan onderzoekresultaten algemene indicaties worden ontleend.

Uit de studie *Leegstaande bedrijfspanden in nieuwe winkelcentra* blijkt dat van de 456 onderzochte nieuwe winkelcentra (gebouwd na 1945) 102 centra leegstaande winkelcentra hebben⁷. De verdeling van deze 102 centra naar grootte is gegeven in tabel 3a. Dit overzicht wijst er t.a.v. deze 102 centra op dat er in kleine centra meer leegstand is dan in grotere centra. Er tekent zich ook duidelijk een verschil af tussen met name centra groter en kleiner dan 1.500 m² (zie tabel 3b).

Ook uit andere studies⁸ kan worden afgeleid dat de grens waaronder een centrum veelal onvoldoende aantrekkelijk is, gelegen is bij de omvang van globaal gesproken 1.500 m². Dit sluit aan op de ervaring van winkelplanologen. Vanuit die zijde wordt ook geconstateerd dat voor een verantwoorde brancheopbouw van een centrum (met het minimumpakket aan de benodigde voorzieningen) al gauw een oppervlak van minimaal 1.500 m² nodig is, bijvoorbeeld: een supermarkt van 600 à 700 m², enige aanvullende voorzieningen in de voedings- en genotmiddelensector (zoals eventueel banket/chocolaterie, vleeswaren) en het resterende gedeelte voor niet-voedingsmiddelenzaken (drogisterij, dameskapper/parfumerie, enz.).

⁷ L. M. Switzar: „Leegstaande bedrijfspanden in nieuwe winkelcentra”, EIM, Den Haag 1967.

⁸ Drs. A. H. J. M. Beckers: „Nieuwe winkelcentra in Nederland”, Den Haag 1968.

Op grond hiervan zal ervan worden uitgegaan dat in de gemiddelde situatie een winkelproject ten minste 1.500 m² bedrijfsvloeroppervlak groot moet zijn, wil het een voldoende aantrekkingskracht hebben t.o.v. concurrerende centra. In de situatie van een geïsoleerd verzorgingsgebied zal dan ten hoogste nog gedacht kunnen worden aan een alleenstaande kleine supermarkt met een ruim assortiment. Zulk een bedrijf blijft uiteraard kwetsbaar. Hiermee wordt bedoeld de mogelijkheid te scheppen voor verzorging van kleine gebieden. (minimaal 1.000 woningen).

De vraag kan nu worden gesteld welk verzorgingsgebied minimaal benodigd is voor een winkelproject van 1.500 m². De grootte van het verzorgingsgebied moet in de praktijk blijken. Het wordt hier echter gedefinieerd als het gebied om het centrum, binnen welk gebied er voor de bewoners geen centrum van hetzelfde of een hoger niveau dichterbij is gelegen.

Er dient bij de berekening rekening te worden gehouden met de afvloeiing van koopkracht naar andere centra (de city, het wijkcentrum, enz.). Ten aanzien van de koopkrachtafvoeiing zijn diverse studies verricht, die voor een deel wel en voor een deel niet zijn gepubliceerd (o.a. door het EIM, het CIMK, Empeo, het Sociografisch Bureau De Meerlanden, enz.). Daarnaast zijn in diverse studies ramingen opgesteld voor de binding van koopkracht in diverse situaties⁹.

Op grond hiervan zal hier van de volgende gemiddelde percentages voor de binding van de winkelbestedingen van een buurtverzorgend centrum van 1.500 m² worden uitgegaan:

- voedings- en genotmiddelen ca. 80%;
- overige goederen en diensten ca. 25%.

Hierbij dient men te bedenken, dat alle winkelbestedingen 100% vormen, waarop de afvloeiing naar de ambulante handel, de markt, enz. reeds in mindering is gebracht.

De bovenstaande percentages zijn gebaseerd op onderzoekresultaten, terwijl verder ook rekening is gehouden met de toenemende tendens om met name de aankopen van de sector overige goederen en diensten in de centra boven het buurtniveau te verrichten.

Rekening houdend met het non-foodassortiment dat o.a. door de supermarkten wordt gevoerd en voorts met de gegevens in tabel 5, zal hier de volgende verdeling van het oppervlak van 1.500 m² worden aangehouden: voedings- en genotmiddelen ca. 850 m², overige goederen en diensten 650 m², waarvan dus een gedeelte in de supermarkt.

Met behulp van tabel 1 (regel VIIa en VIIb) kan nu een berekening worden gemaakt van het benodigde verzorgingsgebied (zie tabel 4).

De conclusie luidt dat voor de minimale omvang waarbij een winkelproject nog als aantrekkelijk en enigermate volledig kan worden beschouwd (1.500 m²), bij een veilige benadering, een verzorgingsgebied nodig is van ca. 2.100 woningen.

Gegevens met betrekking tot bestaande centra

Over een groot aantal winkelcentra (in totaal 250.000 m²) die alle 1.000-2.000 m² groot zijn, is in tabel 5 de verdeling van het bedrijfsvloeroppervlak gegeven.

Het inzicht in winkelprojecten is verder vergroot door een EIM-studie, met betrekking tot de veranderingen die gedurende een periode van drie jaren in nieuwe winkelcentra zijn opgetreden¹⁰. Onderzocht zijn 413 centra. Bij de aanvang van het onderzoek waren er in totaal 8.020 vestigingen. Deze vestigingen waren als volgt verdeeld: 46%

Tabel 4.

Berekening van het benodigde verzorgingsgebied

Bij een veilige benadering tabel 1-7a	Voedings- en genotmiddelen. Overige goederen en diensten	850 : 0,5 × 80% = 2.100 woningen 650 : 1,4 × 25% = 1.850 woningen
Bij toepassing van ruimere normen tabel 1-7b	Voedings- en genotmiddelen. Overige goederen en diensten	850 : 0,7 × 80% = 1.500 woningen 650 : 1,7 × 25% = 1.550 woningen

Tabel 5

Verdeling van het bedrijfsvloeroppervlak

	I. uitsluitend de winkels	II. alle voorzieningen
Voedings- en genotmiddelen	57%	45%
Duurzame consumptiegoederen	30%	24%
Overige goederen	13%	10%
Sub-totaal	100%	79%
Ambacht		8%
Banken		1%
Horeca		3%
Groothandel		1%
Overige diensten en activiteiten		5%
Leegstaande bedrijfspanden		3%
Totaal		100%

Bron: Drs. A. H. J. M. Beckers: „Nieuwe winkelcentra in Nederland”.

Tabel 6.

Verdeling en groei van winkelcentra naar sectoren

	Aantallen vestigingen			Percentages		
	per 1-9-66	per 1-9-69	toename	per 1-9-66	per 1-9-69	toename
1. Detailhandelstotaal w.v. voedings- en genotmiddelen	6.167	6.455	288	79,9%	79,6%	—0,3%
duurzame consumptiegoederen	(2.478)	(2.684)	(206)	(30,9%)	(31,8%)	(0,9%)
overige goederen	(920)	(976)	(56)	(11,5%)	(11,6%)	(0,1%)
2. Ambacht	676	700	24	8,4%	8,3%	—0,1%
3. Banken	210	317	107	2,6%	3,8%	1,2%
4. Horeca	290	355	65	3,6%	4,2%	0,6%
5. Overige diensten	485	510	25	6,1%	6,0%	—0,1%
6. Leegstaande panden	192	96	—96	2,4%	1,1%	—1,3%
	8.020	8.433	413	100,0%	100,0%	—

in centra kleiner dan 2.500 m²; 26% in centra van 2.500 m² tot 5.000 m²; 8,5% in centra van 5.000-7.500 m² en 19,5% in centra groter dan 7.500 m².

De veranderingen zijn een gevolg van gewijzigde bestemmingen der panden, van splitsing, samenvoeging of annulering van panden (als bedrijfspand) en van uitbreiding der centra door nieuwbouw. Het totale aantal mutaties bedroeg 1.269 (dit is 16% van het aantal panden per 1-1-1966). Hierbij moet echter worden bedacht dat er een netto-uitbreiding plaatsvond met 413 vestigingen (486 nieuwbouwpanden + 42 nieuwe panden door splitsing — 112 door samenvoeging — 3 door annulering).

In de periode 1966/1969 nam absoluut gezien vooral het aantal winkels voor duurzame consumptiegoederen

⁹ Zie o.a. „Het derde kwartaalbericht 1967” van het ETI voor Zuid-Holland en „Een theoretische benadering van de ruimtebehoefte van winkelcentra”, 1969, van het Sociografisch Bureau Zaanstreek.

¹⁰ Drs. A. H. J. M. Beckers: „Veranderingen in de branchesamenstelling van nieuwe winkelcentra”, EIM, Den Haag 1971.

Van kwaad tot erger

Kanttekeningen bij de loon- en prijspolitiek

DR. H. M. DE LANGE*

Het artikel van Peper over de overgangsjaren van de Nederlandse arbeidsverhoudingen (*ESB*, 13 januari 1971) heeft de grote verdienste dat het velen, die zich in de afgelopen jaren hebben beziggehouden met de grondslagen en doeleinden van de loonpolitiek, een aantal belangrijke en tevens uitdagende vragen stelt. In het onderstaande wil ik proberen op enkele aspecten te wijzen, die tot dusver zowel in de beschouwing van Peper, als in de reacties hierop van Van Esveld, Haveman en Top, nog niet of weinig aan de orde kwamen.

Het standpunt van Peper

Peper schetst in zijn artikel de structuur van de arbeidsverhoudingen als een integratiemodel, waarbij tussen partijen een grote mate van overeenstemming bestond over de doelstellingen van de sociaal-economische politiek. In het geheel van deze doelstellingen nam het streven naar volledige werkgelegenheid een centrale plaats in. Volgens Peper was de belangrijkste bron van deze integratieve kracht van externe aard, te weten de

gezamenlijke beleving van de oorlogsjaren. Ook zijn er interne krachten aan te wijzen, o.a. de gemeenschappelijke geschiedenis. Peper denkt dan aan onze zuilenmaatschappij en van daaruit aan de PBO en de SER. Spoedig na de oorlog is het proces van uitholling van de integratieve krachten begonnen. Vooral na 1959 verloor niet alleen de externe factor aan betekenis, ook de interne factor werd aangetast.

De loonpolitiek — centraal onderdeel van de arbeidsverhoudingen — kwam in verval, doordat de vakbeweging zich anders ging opstellen. Om de woorden van Peper zelf te citeren — hij drukt zich kernachtig uit — : „De inzet voor het eigen belang van de werknemers, en niet het op voorhand heilig verklaarde en vage nationale of algemene belang, krijgt een sterker accent”. Zeer gedetailleerd beschrijft Peper daarna het „doodgraverswerk”, waarbij noch de regering, noch de

* De auteur is directeur van het Inter-Universitair Instituut Normen en Waarden te Rotterdam.

De heer Peper zal t.z.t. na publikatie van nog één ingezonden stuk een afsluitend artikel schrijven.

Tabel 7.

Procentuele verdeling van winkelcentra naar grootteklasse en sectoren

	< 2.500 m ²		2.500 - 5.000 m ²		5.000 - 7.500 m ²		> 7.500 m ²	
	1-9-66	1-9-69	1-9-66	1-9-69	1-9-66	1-9-69	1-9-66	1-9-69
1. Detailhandeltotaal:	76%	76%	75%	76%	80%	80%	76%	77%
Voedings- en genotmiddelen	(40%)	(39%)	(34%)	(33%)	(30%)	(28%)	(23%)	(22%)
Duurzame consumptiegoederen ..	(24%)	(25%)	(30%)	(31%)	(39%)	(42%)	(43%)	(45%)
Overige goederen	(12%)	(12%)	(11%)	(12%)	(11%)	(10%)	(10%)	(10%)
2. Ambacht	10%	10%	8%	9%	6%	6%	6%	5%
3. Banken	2%	3%	4%	4%	3%	4%	4%	4%
4. Horeca	4%	4%	4%	4%	3%	3%	5%	5%
5. Overige diensten	6%	6%	6%	6%	7%	6%	6%	6%
6. Leegstaande panden	2%(2,3)	1%(1,3)	3%(3)	1%(1,2)	1%(0,7)	1%(0,7)	3%(2,6)	1%(0,8)

toe, vervolgens het aantal banken en de horecavestigingen. Relatief gezien (wat dus op een verschuiving in de samenstelling der centra betrekking heeft) kwamen de verschuivingen vooral ten goede aan respectievelijk de banken, de winkels voor duurzame consumptiegoederen en de horecasector; de sterkste afname vertoonde het aandeel van winkels in de voedings- en genotmiddelensector.

Het aantal leegstaande panden nam belangrijk af (van 2,4% naar 1,1% van het totale aantal vestigingen) ondanks uitbreiding met 486 nieuwe panden. Aansluitend op tabel 6, waarin de verdeling en de groei van de centra naar sectoren in 1966 en 1969 is gegeven, is in tabel 7 de procentuele

verdeling gegeven van deze centra bij een verschillende grootteklasse.

Het procentuele aandeel van winkelvevestigingen in de voedings- en genotmiddelensector neemt af, dat van de sector duurzame consumptiegoederen neemt toe. Het aandeel ambachtelijke vestigingen neemt af. Ten aanzien van de overige bestemmingen is er niet van een duidelijke toef of afname sprake. Met betrekking tot de leegstand blijkt dat deze, met name in 1969, het grootste is in de kleinere centra.

M. J. W. van de Laar

werkgevers, noch de werknemers zich onbetuigd hebben gelaten. Ik citeer Peper weer: „Deze drie partijen zijn alle verantwoordelijk voor de crisis, die nu is ontstaan. Zij zijn de weg ingeslagen van de vrije loonpolitiek zonder zich te realiseren dat men daaraan geen gestalte kan geven met een uit een voorbije periode stammend systeem van arbeidsverhoudingen”. De situatie waarin we langzamerhand zijn terecht gekomen kan volgens Peper worden gekarakteriseerd met de term *coalitiemodel*, waarbij de strikte scheiding van verantwoordelijkheden het kenmerk is. En passant maakt Peper dan een belangrijke observatie — zij het in een voetnoot. Na erop gewezen te hebben dat het coalitiemodel in de goede democratische traditie past, voegt hij hieraan toe: „Zij het in de overwegend liberalistische, Schumpeteriaanse traditie”.

Deze democratische traditie houdt in dat „de verschillende maatschappelijke groeperingen door het articuleren en confronteren van hun wensen, in concurrentie, en gebonden aan bepaalde spelregels, tot een compromis proberen te komen tussen het eigen en algemeen belang”. Peper citeert dan Windmuller die, na gewezen te hebben op de vermindering van de centralisatie en de overheidscontrole op het terrein van de verhoudingen tussen werkgevers en werknemers, tot de conclusie komt: „Ik vind dit een gezonde ontwikkeling want hierdoor komt de verantwoordelijkheid te liggen bij de groepen die moeten leven met de uitkomst van hun akkoorden”. (Op de onvolledigheid en op de eenzijdigheid van deze uitspraak, die door Peper gedeeld wordt, kom ik natuurlijk nog terug, evenals op de citaten uit het stuk van Peper zelf).

De consequenties van de vrije loonpolitiek zijn nog niet over de gehele linie aanvaard, zo gaat het betoog verder, want er zijn nog restanten uit het tijdvak van het integratiemodel, in die zin dat de werkgevers en werknemers nog altijd een zekere verantwoordelijkheid dragen voor het functioneren van 's lands economie. Deze verantwoordelijkheid kan in het coalitiemodel alleen en uitsluitend toevallen aan regering en parlement. Tenslotte lees ik dan in het artikel van Peper, dat hij het de regering toch wel kwalijk heeft genomen om zich een instrument in handen te laten geven om te kunnen ingrijpen, als de resultaten van de vrije loonpolitiek onaangename consequenties zouden hebben. Het is — aldus Peper — „niet slim om aan rechtsvorming te gaan doen op het moment dat verantwoordelijke partners, die het recht moeten realiseren, bezig zijn de juiste vormen te vinden”.

Een juiste foto?

Van Esveld heeft er in latere discussies op gewezen dat Peper een wat vertekende foto heeft gegeven van de jaren 1945-1958. Zo mooi was het nu ook allemaal niet. Om dit met mijn eigen woorden nog wat verder toe te lichten, wil ik bij de bovengenoemde citaten van Peper een kort commentaar schrijven. Hieraan vooraf wil ik een drietal opmerkingen maken.

1. Peper doet het voorkomen, alsof de centraal geleide loonpolitiek een onderdeel is geweest van de toen heersende ideologie die hij de naam geeft van integratie. Hiertegenover stel ik dat centraal geleide loonpolitiek

een sequel is van de volledige werkgelegenheid en geheel los staat van welke ideologie dan ook. Peper legt een verkeerd causaal verband. De integratiegedachte was na 1945 wel degelijk aanwezig, maar het was een *partiële* integratie, namelijk die van werkgevers en werknemers. Vooral van rooms-katholieke kant zag men PBO-organen als uitvoerders van een loonpolitiek. Nolens volens hebben ze de overheid geduld, maar reeds in 1953 diende Romme een motie in om ervan af te komen. Ook zij hadden niet in de gaten dat wie volledige werkgelegenheid wil — en wie wil dit niet? — daarbij tegelijk het machtsevenwicht in onze samenleving verplaatst naar de werknemers. Deze zullen altijd — in de eenzijdigheid waarin ze door onze samenleving zijn groot geworden en waarin ze door de vakbeweging worden gestijfd — macht gebruiken om „er uit te halen wat er in zit”. Wergevers kunnen — in een situatie van volledige werkgelegenheid — niet anders doen dan toegeven. Alzo ontstaat de situatie van het permanente overvragen en het permanente toegeven: de belangrijkste bron voor overbesteding en inflatie, waarvoor dan de overheid verantwoordelijk wordt gesteld en waarvoor de huidige regering door verlaging van de overheidsuitgaven een oplossing wil vinden.

Men kan uiteraard het door mij genoemde sequel van de volledige werkgelegenheid negeren, maar het resultaat is dan een energieverkwisting, die haar weerga niet kent. Gemiddeld krijgen we toch niet meer dan de produktiviteitsgroei, eventueel verhoogd of verlaagd met de uitkomsten van de ruilvoet. Vrijwel alles wat er dan meer uit die zogenaamde vrije loonpolitiek komt, krijgen we weer gepresenteerd in prijsstijgingen. Zijn er bepaalde bedrijfstakken waarin de produktiviteitsstijgingen achterblijven, dan worden achterstanden berekend en extra uitkeringen komen tot stand. Nog onlangs deelde de minister van Sociale Zaken in de Kamer mede, dat de differentiatie (toverwoord van alle voorstanders van de vrije of de vrijere loonpolitiek) vrijwel niet gerealiseerd is. De enigen die van dit alles de werkelijke „slachtoffers” zijn, vormen de categorieën die buiten het beroepsleven staan en de minimumlijders. Maar deze categorieën zijn altijd de slachtoffers van deze vrijheid.

2. Veel critici van de geleide loonpolitiek maken de fout om onvoldoende onderscheid te maken tussen het stelsel zelf en de wijze waarop het werd toegepast. Een overmatig grote voorzichtigheid om de lonen te laten stijgen, heeft de critici ertoe verleid het kind met het badwater weg te gooien. De neiging daartoe is in versneld tempo gegroeid in de jaren 1959-1963, toen een merkwaardig gegoochel met het woord vrijheid veel irritatie heeft opgeroepen. In die jaren is het NVV omgegaan, vooral omdat men in die kringen — terecht — constateerde dat, nu er een anti-socialistisch klimaat aan het opkomen was (men denke aan de gebeurtenissen van 1958), de kans op het uitgroeien van een loonpolitiek naar een inkomenspolitiek vrijwel verkeken was. Hierbij moet worden aangetekend dat een dergelijke inkomenspolitiek in het geheel niet alleen een verlangen is dat bij socialisten voortkomt uit hun maatschappijvisie. Het komt in zeer belangrijke mate voort uit het wetenschappelijke inzicht, dat zonder inkomenspolitiek een aantal belangrijke vraagstukken in onze samenleving *niet* kan worden opgelost. Derhalve ziet men dat

ook niet-socialisten zeer wel tot dit standpunt kunnen komen en kan men herhaaldelijk „deskundigen” zien en horen pleiten voor een inkomenspolitiek (zeer recent: Professor Samuelson in zijn commentaar op de dollar-crisis, vele OECD-rapporten en in dit blad: G. de Man — *ESB*, 12 mei 1971). Hieraan voeg ik dan toe dat de Bank voor Internationale Betalingen (waarvan Dr. Zijlstra president is) een kans heeft gemist door, in de felle oproep aan de regeringen de strijd aan te binden tegen de inflatie, alleen te wijzen op de wenselijkheden van een straffer loonbeleid. Dit is waar, maar het is eenzijdig. Daarover zouden we toch zo langzamerhand overeenstemming moeten kunnen krijgen.

3. Men kan veelal horen beweren, dat centraal geleide loonpolitiek weliswaar geen slechte gedachte is, maar dat deze politiek alleen levensvatbaar is, als zij wordt gedragen door de betrokkenen. Dit is juist, maar ik beweer dat de betrokkenen niets hebben nagelaten om dit draagvlak te ondermijnen. Een deel van de betrokkenen heeft dit niet gedaan op zakelijke gronden (de unanimiteit van de uitstekende kwaliteiten van het stelsel was aan het eind van de jaren vijftig nog roerend), maar op ideologische gronden, die ten dele van pseudo-theologische aard waren. Ik denk aan argumentaties als soevereiniteit in eigen kring (waarvan de regering-De Quay zich in 1959 bediende) of aan het subsidiariteitsbeginsel, dat in bepaalde rooms-katholieke maatschappijbeshouwingen altijd als vijfgeblad moet dienen van de negatieve houding ten opzichte van de overheid.

In gesprek met Peper

Het eerste citaat, dat ik hiervoor gebruikte (de inzet van het eigen belang van de werknemers en niet het op voorhand heilig verklaarde en vage nationale of algemene belang) zou de indruk kunnen wekken, dat Peper ontkent, dat er zo iets is als „algemeen belang”. Verderop in zijn artikel blijkt dat dit niet het geval is. Hij noemt dan de bewaking van het algemene belang de kern van de politieke functie. Ik stel hier (ik kom daarop terug), dat men politieke functies niet kan overdragen aan belangenorganisaties. Dit geldt in optima forma voor organisaties, die bepaald geen voorbeelden zijn van een levende relatie tussen leiding en leden en waarin de inspraak zwak is. Wie dit wel denkt te kunnen doen, gaat uit van een onjuiste wijsgerige (of theologische) antropologie¹.

Nu het tweede citaat (de drie partijen zijn alle verantwoordelijk voor de crisis, die nu is ontstaan; zij zijn de weg ingeslagen van de vrije loonpolitiek zonder zich te realiseren, dat men daaraan geen gestalte kan geven met een uit een voorbije periode stammend systeem van arbeidsverhoudingen). Ik beaam dit standpunt van Peper ten volle, al ben ik er niet zeker van of hij aan hetzelfde denkt als ik. Laat ik proberen duidelijk te zijn. In beginsel is het tijdvak dat werknemers en werkgevers moeten onderhandelen over de stijging van de lonen afgesloten op het moment, dat de volledige werkgelegenheid als centraal doel in de economische politiek is geaccepteerd. Ik heb nog nooit één steekhoudend argument gelezen, dat het zogenaamd tot het wezen van de vakorganisaties behoort om dit wel te

doen. Het standpunt van Windmuller (dat Peper met instemming citeert) is daarom onvolledig omdat de verantwoordelijkheid slechts zeer ten dele komt te liggen bij de groepen, die moeten leren leven met de uitkomst van hun akkoorden. Elke staatsburger krijgt met deze uitkomsten te maken (bijv. in de vorm van prijsstijgingen), terwijl slechts zeer weinigen verantwoordelijk zijn, in de zin van aansprakelijk. Van een verantwoording afleggen is in het geheel geen sprake. Belangrijke groepen in onze samenleving, die geen enkele invloed hebben in werknemers- of werkgeversorganisaties (bijv. bejaarden, ongeschoolden, kleine zelfstandigen) worden zodoende buiten spel gezet.

Het wezen van deze organisaties is belangenbehartiging. Liggen deze belangen na de tweede wereldoorlog niet vooral in het oefenen van de mondigheid van de leden en in het vormgeven van democratie in de ondernemingen?

Een tweede taak is te zien op het terrein van de vormgeving van de secundaire arbeidsvoorwaarden en arbeidsomstandigheden. Van het vormgeven van de democratiseringsgedachte is weinig terecht gekomen. Menig vakbondsleider (vooral in de lagere echelons) volstaat ermee te verzuchten, dat men er geen belasting voor heeft.

Door — nogmaals — na aanvaarding van de volledige werkgelegenheid de loonvaststelling over te laten aan partijen (we komen nu bij het derde citaat van Peper) koppelt men terug naar die liberalistische traditie, die goed en heilig verklaart wat er zogenaamd uit de maatschappij opborrelt. Voor de oorlog sponnen de werkgevers hierbij het garen, na de oorlog de werknemers, totdat de werkgevers op grote schaal het doorberekenningsmechanisme gingen ontdekken, waardoor het verschuiven van het machtsverhouding naar de werknemers in belangrijke mate is geneutraliseerd. „Er uit halen wat er in zit” is thans geen goed middel om machtsverhoudingen te veranderen. Nogmaals: daarvoor dienen meer verfijnde vormen van inkomenspolitiek gekoppeld met een politiek van economische mededinging te worden ontworpen.

Ik deel Peper's visie, dat per slot van rekening regering en parlement de laatste verantwoordelijkheid dragen. Daarom moet men een instrument van de loonpolitiek niet in handen leggen van een beperkte groep van belanghebbenden; zij kunnen deze verantwoordelijkheid niet dragen. In de pogingen daartoe heeft reeds menig vakbondsleider een hartinfarct opgelopen. Noch voor de werkgevers, noch voor de werknemers kan het algemeen belang richtsnoer zijn, zonder dat men dit geheel uit het oog behoeft te verliezen. Maar dan moet men niet (zoals Peper doet) de regering kwalijk nemen, dat ze zich voorziet van instrumenten. Zo iets is een ernstige miskennis van de taak van de overheid.

Erger.

Wat bedoel ik nu — tenslotte — met het woordje „erger” in de titel van dit artikel. Ik denk dan aan het advies van de SER, zoals dit is gepubliceerd in 1970,

¹ Dit standpunt heb ik uitgewerkt in: „De gestalte van een verantwoordelijke maatschappij”, Amsterdam, 1966.

nr. 13 en 1971, nr. 14 (de interim-adviezen inzake het loon- en prijsbeleid als instrument van conjunctuurbeheersing). De koppelverkoop: weg met het gedetailleerde ingrijpen in de lonen en weg met het gedetailleerde ingrijpen in de prijzen vindt geen enkele steun in de theorie van de economische politiek. Het lijkt gewoon opportunisme, waarmee evenwel de SER geen gezag kan winnen. Onmiddellijk nadat de regering-Biesheuvel dit advies had overgenomen, verklaarde de voorzitter van het Verbond van Nederlandse Ondernemingen groot vertrouwen te hebben in de concurrentie, die zodanig werkzaam is, dat de ondernemers er zich wel voor zullen wachten hun prijzen sterk te verhogen. Mede namens deze voorzitter publiceert de SER het advies waarin te lezen staat: „In die gevallen waarin de mededinging niet werkzaam is, doordat hetzij de markt wordt beheerst door formele ondernemersovereenkomsten, hetzij sprake is van een machtspositie op de markt, dient er echter wel controle op de prijsvorming te zijn”. Werkgevers en vakcentrales hebben in beide hun zin, maar is het land er werkelijk mee gediend?

Vooralsnog lijkt me het standpunt van de ambtenaren wijzer. Men kan dit vinden in het uitstekende rapport van de Centrale Economische Commissie dat kort voor het kamerdebat in augustus is gepubliceerd (zitting 1971-11-402). Daarin vindt men tevens een glimp van erkenning van de overheersende rol, die de gedachte van de volledige werkgelegenheid heeft in onze economische politiek. De lezer veroorlove mij een wat lang citaat:

„De Commissie stelt zich op het standpunt dat het loonbeleid — hetzelfde geldt voor het prijsbeleid — ook in gedetailleerde vorm in het verleden soms belangrijk heeft bijgedragen tot een herstel van evenwichtige economische verhoudingen, resp. het vermijden van al te grote ontsparingen. Theoretisch kan ook aannemelijk worden gemaakt, dat een effectief loonbeleid nauwelijks kan worden gemist als onderdeel van het conjunctuurpolitieke instrumentarium in een economie, welke slechts een zeer hoge graad van werkgelegenheid acceptabel vindt. Niettemin dient erkend te worden, dat het loonbeleid in zoverre niet tot het eigenlijke instrumentarium gerekend kan worden dat het zonder loyale medewerking van het bedrijfsleven in al zijn gele-

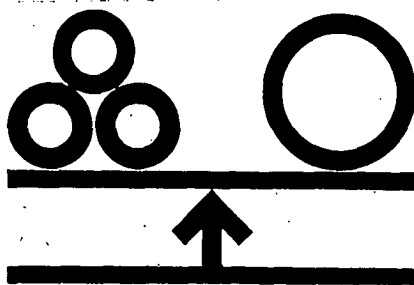
dingen moeilijk kan slagen. Met het oog hierop is de Commissie dan ook van oordeel, dat tot een aanvaardbaarder loonontwikkeling alleen dan kan worden bijgedragen, wanneer een institutionele situatie wordt geschapen waarin geleidelijk aan tussen regering en bedrijfsleven een verbeterd „sociaal contact” kan groeien”.

Ik voeg hieraan nog toe, dat wij verder moeten gaan dan het scheppen van een institutionele situatie. Aan alle betrokkenen — en wie is dat niet — moet worden uitgelegd, wat er aan de hand is. In de hiervoor vermelde publikatie heb ik ervoor gepleit het draagvlak van verantwoordelijkheid voor de totaal gewijzigde economische politiek drastisch te verbreden. Dit is tot dusver verzuimd, zowel door de regering als door de belangenorganisaties. Ik blijf erbij dat de moderne economische politiek vraagt om een complement in de vorm van een moderne cultuurpolitiek, waarbij vorming en opvoeding tot verantwoordelijkheid een essentieel onderdeel zijn. Betekent dit — in de terminologie van Peper — terugkeer naar het integratiemodel? Het zij zo; ik ben iets minder geïnteresseerd in typering en dan in een voortdurende poging verantwoordelijkheid en rechtvaardigheid vorm te geven.

Slotopmerking

Mijn gehele betoog zal bij tal van lezers een zekere nostalgie oproepen. Toen De Galan enkele jaren geleden zijn gewijzigde standpunt bekend maakte, dat het blijkbaar onmogelijk is om een centraal geleide loonpolitiek te effectueren, werd hij door zijn oude vrienden juichend binnengehaald: ook hij was nu bekeerd. Ik ontken niet, dat de kansen om enkele stappen „terug” te doen zeer gering zijn. Ik ontken wel, dat het stelsel van vrije loonpolitiek, dat nu — althans voorlopig — de overwinning heeft behaald, perspectief biedt voor een werkelijke vernieuwing van onze maatschappij, maar dat is bij tal van voorstanders van deze politiek ook wellicht niet de bedoeling.

H. M. de Lange

Geld- en kapitaalmarkt

THE CASHLESS SOCIETY

De introductie van de betaalcheque in 1967 was méér dan een handige zet van de banken om het openen van een bankrekening aantrekkelijk te maken. Het paste geheel in de ont-

wikkeling van het betalingsverkeer, waarbij bankbiljetten en munten een steeds kleinere rol gaan spelen. Deze ontwikkeling, die ook wel wordt aangeduid als de „giralisering” van het betalingsverkeer, wordt gekenmerkt door een toeneming van de betalingen ten laste van bank- en girorekeningen. Bij aankopen in winkels, bij betaling van huren, abonnementen en verzekeringen wordt de laatste jaren meer afgeschreven dan afgestaan, en de salarissen, pensioenen en AOW krijgt men steeds minder echt in handen.

Elektronisch betalen

Deze verandering in betalingsgewoonten is echter maar een voorproefje van wat ons in de toekomst te wachten kan staan. In het boek

Electric money van D. W. Richardson en in de publikatie *TP 2000* van het Ministerie van Verkeer en Waterstaat¹ wordt een beeld gegeven van een allesomvattend elektronisch betalingscircuit, waarbij iedereen met elkaar verbonden is via de computer.

Het opsturen van betalingsopdrachten naar banken en giro-instellingen wordt overbodig, doordat men via elk telefoontoestel (uitgerust met druktoetsen) het bedrag en het nummer van de begunstigde kan doorgeven

¹ „*Electric money, evolution of an electronic fund-transfer system*”, MIT Press, 1970. „*TP 2000, op weg naar 2000, een toekomstprojectie van Verkeer en Waterstaat*”, Staatsuitgeverij, 1970.

aan de instelling, waar men zijn rekening heeft lopen.

Winkels zijn rechtstreeks verbonden met de computers van het betalingscircuit. Na controle of de klant wel voldoende op zijn rekening heeft staan, wordt het bedrag van de aankoop direct overgeboekt op de rekening van de winkel. Dit „elektronisch” betalen is aantrekkelijk voor de koper, die zelfs geen cheque meer hoeft uit te schrijven en voor de winkel, omdat de incassering van de cheque komt te vervallen. Als „bij-product” kan de computer ook overzichten maken van de dagelijkse verkopen, al dan niet uitgesplitst naar artikel, afdeling of filiaal.

De behoefte aan klinkende munten of ritselende biljetten zal drastisch verminderen, doordat men in de meeste gevallen elektronisch betaalt en wordt betaald. Heeft men toch contant geld nodig, dan kan men met behulp van „automatische kassiers” overal geld opnemen ten laste van zijn rekening, waarbij deze machine tegelijk het nieuwe dagafschrift meegeeft.

Om te voorkomen, dat onbevoegden ten laste van andermans rekening betalingen verrichten of geld opnemen, is een identificatiepas een essentieel element van het „elektronisch” betalen. Deze controle kan nog worden geperfectioneerd door de houder van de pas enkele woorden te laten uitspreken. De grafische weergave hiervan, de „voice print”, kan feilloos aangeven of de houder van de pas ook inderdaad de rekeninghouder is.

Problemen voor bankrovers en banken

Het is best mogelijk, dat het toekomstige betalingsverkeer er toch anders uit zal zien dan hierboven is beschreven, maar één ding lijkt wel zeker: bankbiljetten en munten zullen slechts een ondergeschikte rol spelen.

Het hoeft geen betoog dat deze ontwikkeling door minstens één groep in de samenleving met lede ogen zal worden aangezien. Voor bankrovers, valsemunters, zakkenrollers en tasjesdieven biedt het gegiraliseerde betalingsverkeer van de toekomst weinig perspectieven. Door het verminderde gebruik van bankbiljetten is het niet alleen moeilijk om aan buit te komen, maar ook om ervan te genieten. Het kopen van luxe goederen tegen contante betaling wordt een verdachte zaak, het storten op een bankrekening evenzeer. Het land uit kan men ook

al niet, want vliegtickets koopt iedereen op rekening. Ook de misdadiger krijgt minder geld in handen, als ieder giraal betaalt.

De banken zullen in de toekomst echter wél meer geld in hun kassen krijgen, omdat de houders van bankrekeningen veel minder chartaal geld opnemen dan vroeger het geval was. Het aantal rekeninghouders zal nog verder stijgen door het „telefoon-effect”: naarmate méér mensen een telefoon (in dit geval een bankrekening) hebben, wordt het aantrekkelijker om er óók een te hebben. Het chartale geld, waarmee deze nieuwe groep cliënten vroeger betaalde, komt nu ook terecht bij de banken in ruil voor girale tegoeden.

Zowel de verminderde opnamen van chartaal geld, als de toevloed van nieuwe cliënten zullen leiden tot een sterke toename van de liquiditeiten bij de banken. Een deel van deze

Deze rubriek wordt verzorgd door medewerkers van het Economisch Bureau van de AMRO-Bank te Amsterdam.

liquiditeit moet weliswaar verplicht worden aangehouden om aan eventuele opvragingen te voldoen, maar het hiervoor vastgestelde percentage zal kunnen dalen als de contante opnamen ten laste van rekeningen algemeen zullen verminderen.

Naast de omzetting van chartaal geld in rekening-couranttegoeden bij banken zal er ook binnen de banken een verschuiving tussen de toevertrouwde gelden optreden. Wat niet direct nodig is voor lopende betalingen zal worden overgeheveld naar spaartegoeden of termijndeposito's, waarop men meer rente krijgt. Het verplichte liquiditeitspercentage tegenover deze tegoeden is echter minder dan tegenover girale tegoeden, zodat de liquiditeitsoverschotten bij de banken nog meer toenemen.

Deze liquiditeitsoverschotten, het verminderde verplichte liquiditeitspercentage en vooral het sterk verminderde gebruik van chartaal geld, waardoor het chartale geld-„lek” in het betalingsverkeer vrijwel wordt gedicht, stellen de banken, theoretisch gezien, in staat om de kredietverlening enorm uit te breiden². In de extreme situatie dat alle betalingen giraal plaatsvinden, ontbreekt, alweer in theorie, zelfs elke rem op kredietverlening door het bankwezen. De centrale bank zou dan buiten spel komen te staan, omdat de banken

geen beroep meer behoeven te doen op de centrale bank, doordat zij geen liquiditeiten meer verliezen. Het is echter niet te verwachten dat het gebruik van chartaal geld zó sterk zal verminderen, laat staan dat de centrale bank bij deze ontwikkeling passief zal toezien³.

In Nederland wordt de kredietverlening door de banken evenwel niet beperkt door geldscheppingscoëfficiënten, maar door de kredietrestrictie, waarbij de banken hun kredieten gedurende een bepaalde periode slechts met een overeengekomen bedrag mogen laten toenemen. In de Verenigde Staten kennen de banken slechts indirecte beperkingen (het verplichte liquiditeitspercentage), waardoor een sterke toename van de kredietverlening daar inderdaad zou kunnen plaatsvinden. Richardson onderstelt in zijn boek *Electric money* echter, dat de monetaire autoriteiten in een dergelijke situatie zullen overgaan tot directe beperkingen, met andere woorden, een soort kredietrestrictie.

Op grond van deze ontwikkelingen kan men verwachten, dat de banken in de verre toekomst met grote hoeveelheden ongebruikte liquiditeiten blijven zitten, omdat het gebruik van chartaal geld drastisch is verminderd, maar de kredietverlening aan banden is gelegd. Als deze liquiditeiten niet op een of andere manier geneutraliseerd worden, kan dit een inflatoir potentieel gaan vormen.

Zo scheidt de „cashless society” diverse nieuwe problemen voor bankrovers, banken en centrale banken.

Dr. A. D. de Jong

² De Roos: „Algemene banken in Nederland”, blz. 61 e.v. Door de liquiditeitsoverschotten te verminderen met de zogenaamde geldscheppingscoëfficiënt krijgt men de maximale additionele geldschepping (kredietverlening) door het bankwezen. De geldscheppingscoëfficiënt

$$1 - \frac{1}{(1-l)(1-b)}$$

waarbij l het verplichte liquiditeitspercentage en b het chartaal-geldpercentage voorstelt, kan zelfs oneindig worden, als bovengenoemde ontwikkeling zich voortzet.

³ De structurele kasreserve in de nieuwe Wet Toezicht Kredietwezen is juist bedoeld om de hierboven geschetste toestand tegen te gaan (Memorie van Toelichting, blz. 13).

Boeken nieuws

Prof. Dr. J. L. Bouma: Leerboek der bedrijfseconomie, Deel II. De theorie van de financiering van ondernemingen. NV Uitgeversmaatschappij v.h. G. Delwel, Wassenaar 1971, 501 blz., f. 35.

Deze uitgave is een bewerking van het *Leerboek der Bedrijfseconomie*, deel II, afdeling I, door Prof. Dr. J. L. Meij.

Gedurende ongeveer een drietal decennia heeft het *Leerboek der Bedrijfseconomie* in ons land een toonaangevende rol gespeeld. Feitelijk was het op zijn niveau de enige systematische bron voor de bestudering van de bedrijfseconomie in de Nederlandse taal. De eerste druk van deel I verscheen in 1942 en werd achtmaal herzien en herdrukt. Het tweede deel, dat mede op naam stond van Drs. P. M. M. H. Snel zag voor het eerst het licht in 1947; de zesde druk dateert van 1964.

Tijdens het leven van Prof. Meij, die in 1966 overleed, bestond bij hem reeds het plan om het *Leerboek* in samenwerking met zijn medewerker J. L. Bouma, te moderniseren door aanpassing aan de nieuwere buitenlandse — met name Amerikaanse — literatuur. Door het overlijden van J. L. Meij is Bouma alléén voor dit werk komen te staan.

De eerste proeve van bewerking, of beter gezegd volledige herschrijving, door Bouma verscheen in 1968. Aangezien deze werd aangeduid als *Leerboek der Bedrijfshuishoudkunde*, deel Ia en als Inleiding tot de tiende, herziene druk van het *Leerboek der Bedrijfseconomie*, deel I door Prof. Dr. J. L. Meij, mag worden verwacht, dat nog andere onderdelen van het oorspronkelijke deel I in bewerking zijn en t.z.t. het licht zullen zien. Dit geldt met name voor „Het kostprijsprobleem” en „De waardebepaling voor de Balans”.

Het gepubliceerde deel Ia toonde reeds een totaal andere aanpak dan het oorspronkelijke *Leerboek* en deze lijn wordt in het onlangs verschenen deel II voortgezet. Er is maar zéér weinig van de oorspronkelijke tekst in terug te vinden.

Waarom prioriteit werd gegeven aan het nu verschenen „Financiële

ringsdeel” en de „Leer van de kostprijs” en het „Waarderingsvraagstuk” nog op zich laten wachten, werd door de schrijver niet aangegeven. Voorts valt het op, dat het nieuwe deel II slechts één afdeling van het oorspronkelijke Deel II bevat, aangeduid als „De Theorie van de Financiering van Ondernemingen”. De vraag of t.z.t. een deel III over de „Leer van de Organisatie” tegemoet mag worden gezien, laat de schrijver onbeantwoord. Voor de gebruikers lijkt het van belang te weten wat nog mag worden verwacht met betrekking tot de herziening of herschrijving van de overige onderdelen uit de vroegere delen I en II.

„De Theorie van de Financiering van Ondernemingen” in ruim 500 bladzijden blijkt heel wat meer te omvatten dan de vroegere 184 blz. van afdeling I uit deel II, toen aangeduid als „Leer van de Financiering”. Ook het investeringsvraagstuk in de meest ruime zin wordt nu behandeld. Het gaat o.i. wel wat ver om deze gehele problematiek onder het hoofd „Theorie van de Financiering” onder te brengen. Op z'n minst achten wij dit misleidend, zonder daarmee te willen zeggen, dat investeren en financieren niet nauw samenhangen. Het boek bevat de volgende hoofdstukken:

- I. De theorie van de ondernemingsfinanciering als onderdeel van de bedrijfseconomie;
- II. Het aanhouden van kasvoorraden;
- III. Investerings in vorderingen op (handels-)debiteuren;
- IV. Investerings in voorraden vlottende produktiemiddelen;
- V. Investerings in vaste activa;
- VI. De kapitaalstructuur en de vermogensvoorziening van de onderneming;
- VII. Indeling van het vermogen naar diverse gezichtspunten;
- VIII. Vormen van vermogensoverdracht aan ondernemingen;
- IX. De vermogensmarkt en de

kosten van de verschillende vermogensvormen;

- X. De keuze van de financiële structuur volgens de klassieke Nederlandse bedrijfseconomie;
- XI. Vermogensstructuur en rentabiliteit;
- XII. Winstbestemming en financiële structuur;
- XIII. Onderzoek van de financiële structuur met behulp van verhoudingsgetallen: „ratio-analyse”;
- XIV. Expansie en fusie;
- XV. Financiële reorganisatie.

Alleen het laatste hoofdstuk is nagenoeg ongewijzigd overgenomen uit het oude leerboek van Meij en Snel. Al het overige mag als nieuw en vernieuwd worden aangeduid.

De gekozen volgorde van de hoofdstukken heeft als achtergrond de balanscomponenten. Begonnen wordt met de vastlegging in kapitaalgoederen (II t/m VI), daarna volgt de problematiek van de vermogensverwerving (VII t/m IX). Besteding en verwerving worden tenslotte geïntegreerd in de hoofdstukken X en XI. De overige hoofdstukken staan min of meer op zichzelf.

De consequentie van deze indelingsmethodiek is, dat er sprake is van een afnemende moeilijkheidsgraad in de hoofdstukken II t/m VI ten opzichte van VII t/m IX. Didactisch lijkt dit een minder gelukkige greep. Er zou o.i. geen enkel bezwaar tegen bestaan om eerst de vermogensvoorziening en daarna de vermogensvastlegging te behandelen, waardoor een toenemende moeilijkheidsgraad zou ontstaan. De integratie kan daarna wederom volgen.

De behandelingsmethodiek van het investeren is sterk formeel-analytisch en mathematisch getint. De behandeling van de vermogensverwerving wordt in mindere mate daardoor gekenmerkt.

De schrijver is zich — blijkens het voorwoord — zéér wel bewust, dat niet alle gebruikers van het boek een even sterke affiniteit tot wiskundige modellen aan de dag leggen. Om het boek toch voor een brede kring van studerende bruikbaar te maken, heeft hij getracht de wiskundige behandeling van verscheidene vraagstukken zoveel mogelijk onder te brengen in appendices. Deze appendices zouden, met uitzondering van de eerste, eventueel overgeslagen kunnen worden.

In totaal worden dertien appendi-

ces bij de diverse hoofdstukken aangetroffen, t.w.:

- Tijdvoorkeur, discontering en constante waarde;
- Onzekerheid, risico-afkeer en zekerheidsequivalent;
- De invloed van het speculatiemotief op de kasvoorraad;
- De kredietverzekering;
- De economische betekenis van de verschuiving van de vermogensbeperking op het voorraadbeheer;
- De relatie tussen de gemiddelde boekhoudkundige rentabiliteit, de interne rentabiliteit en de terugverdiëntijd;
- De risico-opslag op de vermogenskosten;
- Correlatie, covariantie en risicospreiding;
- De invloed van de hefboomwerking van de kostenstructuur op de variatiecoëfficiënt van de winst;
- De waarde van een claim;
- De herziening van de conversiekoers krachtens de anti-verwateringsclausule;
- De hefboomfactor en de onzekerheid inzake de rentabiliteit van eigen vermogen;
- Een efficiënte vermogensstructuur.

Deze behandelingsmethodiek via appendices lijkt ons niet bevredigend. Veronderstelt men bij de lezer voldoende eenvoudige wiskundige scholing — waarvan heden ten dage bij economie-studenten mag worden uitgegaan — dan behoeven geen appendices te worden gebruikt, en kunnen de wiskundige toepassingen normaal in de tekst worden verwerkt.

Veronderstelt men, dat de minimale wiskundige kennis bij de lezer ontbreekt, dan moet sterk worden betwijfeld of die kennis met behulp van de gegeven appendices wordt bijgebracht. O.i. dragen zij daartoe een te fragmentarisch karakter.

Bouma's boek is te omvangrijk om binnen het kader van deze bespreking aan alle details aandacht te besteden. Wij willen daarom volstaan met het geven van een algemene indruk en ons verder beperken tot enkele opmerkingen.

Door het verschijnen van dit boek is voor het eerst de moderne (vooral Amerikaanse) theoretische aanpak van de financiële problematiek systematisch verwerkt. Daaraan bestond grote behoefte. Het betreft hier een stuk micro-economie, dat in belangrijke mate analytisch vermogen bij de studerende aankweekt. Bouma heeft

hiermede werk verricht, dat groot respect afdwingt en de moeite van het bestuderen alleszins waard is. Bedrijfseconomie is o.i. echter meer dan alleen micro-economische theorie; het is ook toegepaste wetenschap en heeft daardoor tot nog toe zéér de aandacht getrokken ook van hen die reeds in de praktijk werkzaam zijn. Bouma heeft er zich toe laten verleiden beide gezichtspunten te verenigen in tegenstelling tot Amerikaanse auteurs als Gordon e.a., die zich strikt aan de theoretische analyse houden. Bouma heeft ook getracht praktische toepassingen te geven. Hij heeft dat o.i. welbewust gedaan, omdat hij blijkens het voorwoord in deel Ia wilde streven naar een synthese van twee „denkwerelden”. Daardoor heeft zijn boek echter, naar wij menen, een tweeslachtig karakter gekregen.

Het theoretische deel vormt een gaaf geheel, doch waar het oog op de praktijk wordt gericht, schenkt het minder bevrediging. Het bijzonder fraaie, doch in hoofdzaak kwalitatief georiënteerde hoofdstuk over expansie en fusie vormt daarop een uitzondering, maar valt in het theoretische geheel uit de toon.

De talrijke toepassingen, welke worden gegeven in voorbeelden zijn door de verregaande abstracties, welke worden gemaakt zo werkelijkheidsvreemd, dat ze voor de praktijkman nauwelijks herkenbaar zullen zijn. Het subtiële debiteurenbeleid uit de realiteit komt in hoofdstuk III niet aan de orde. Wordt alléén de theoretische analyse beoogd, dan kunnen dergelijke bezwaren niet worden ingebracht. Wordt het oog tegelijkertijd gericht op de toepasbaarheid dan is een poging om de realiteit dichter te benaderen op haar plaats. Aan concrete regelingen als de nieuwe Wet op de Jaarrekening en aan de Besloten Vennootschap had dan zeker niet voorbij mogen worden gegaan.

Wanneer aan de systematische tegemoetreding van de onzekerheid met behulp van waarschijnlijkheidsrekening in Bouma's werk terecht groot gewicht wordt gehecht, dan zou met het oog op de toepassingen (welke gegeven worden) o.i. — zo mogelijk bij herhaling — beklemtoond moeten zijn de niet wegneembare subjectiviteit en kwantificeringsproblemen rond bedoelde waarschijnlijkheden, zoals ook werd gedaan ten aanzien van de nuts- en risicohouding. De lezer zal zich in de sfeer van de toepassing ook vaak in de steek gelaten voelen. Dit geldt met name met betrekking tot het vraagstuk van de te kiezen financiële structuur. Hoofdstuk X geeft een weergave van de benadering van dit vraagstuk volgens de klassieke Nederlandse bedrijfseconomie, welke overigens nauwelijks past in het kader van het boek. Het verwerpelijke van deze aanpak wordt echter niet uit de doeken gedaan. Dan volgt hoofdstuk XI over vermogensstructuur en rentabiliteit. Als het daar gebrachte als remplace moet dienen voor de klassieke aanpak, dan komt men erg in de kou te staan, omdat veelal door gebrek aan data de toepassingsmogelijkheid volledig ontbreekt.

De vorengegeven kritische opmerkingen doen niets af aan de eerder uitgesproken waardering voor dit „nieuwe” leerboek, dat als een belangrijke aanwinst voor de Nederlandse literatuur moet worden aangemerkt, en waaraan geen economiestudent meer voorbij zal mogen gaan. Er wil slechts mee gezegd zijn, dat het slaan van de brug van de micro-economie naar de toegepaste bedrijfs-huishoudkunde niet is gelukt, waardoor de praktische financier er zijn wereld nauwelijks in zal terugvinden.

Prof. Dr. C. F. Scheffer

E. K. Hawkins: The principles of development aid. Penguin Modern Economics Texts, Hammondsworth 1970, 152 blz., £ 0,35.

Dit boekje is een deel uit de serie getiteld „Penguin Modern Economics Texts”, waarin de standaardonderwerpen van een syllabus over economie worden behandeld. Elk deel bevat een verhandeling over één zo'n onderwerp en kan volkomen los worden gezien van de andere. Zoals de naam reeds doet vermoeden zijn deze boeken in eerste instantie bedoeld voor studenten die in het be-

ginstadium van hun specialisatie verkeren tijdens een gemiddelde universitaire opleiding. Maar de algemeen geïnteresseerde lezer behoeft zich niet minder aangesproken te voelen om er enige tijd en inspanning aan te besteden. Afgezien van het gericht zijn op één onderwerp is er weinig wat zelfs de luiere lezer zou kunnen afschrikken; er is geen sprake van een uitgesproken

theoretische aanpak. Dit geldt met name voor het onderhavige deeltje.

Het onderwerp *ontwikkelingshulp* is van groot belang. Niet alleen omdat het een eminent aspect is van de veelzijdige relatie tussen rijke en arme landen, maar ook omdat op basis van resultaten van empirisch onderzoek (waarnaar de auteur echter niet rechtstreeks verwijst) er op zijn minst sprake schijnt te zijn van een impasse in de meningen over de efficiency ervan op lange termijn. Deze efficiency is de steunpilaar zelve, die de hulp een soort objectieve grondslag moet geven om

haar te verheffen boven het slijk van de politieke controverses. Zelfs afgezien van de irreële verwachtingen van hen die „ogenblikkelijke ontwikkeling” geruisloos zagen volgen op de verstreking van overheidsfondsen — langlopend en op gemakkelijke voorwaarden — aan arme landen, moet men constateren dat ongelukkigerwijze alleen de meest bescheiden hoop die bestond aan de zijde van donorlanden, in feite is gerealiseerd in termen van groei van het inkomen per hoofd in de ontwikkelingslanden. Aan de zijde van de ontvangende landen zijn wanhoop en

desillusie, zo niet paniek, het gevolg van het feit, dat de paar tienden van procenten extra groei gepaard zijn gegaan met een enorme toename van de buitenlandse schuld met alle consequenties van dien.

Dit boek beschrijft methoden om de economische aspecten van bovenstaande — het zij toegegeven — extreme gezichtspunten te beoordelen. De auteur behandelt achtereenvolgens de historische achtergronden van hulpstromen, technische zaken zoals de definitie en het meten van hulp (in het bijzonder het schen-

10 de rijksoverheid vraagt

voor het Ministerie van Verkeer en Waterstaat

t.b.v. het Secretariaat van de Commissie Vervoervergunningen

plv. hoofd van de afdeling economisch onderzoek

vac. nr. 1-2839/0936

die een eigen inbreng heeft bij de voorbereiding van het beleid en deelneemt aan de dagelijkse leiding van de afdeling. Voorts het - als chef van het tot de afdeling behorend Bureau Research - verrichten van onderzoeken op het gebied van de vervoerseconomie.

Vereist: doctoraal examen economie; b.v.k. kennis van de vervoerseconomie.

Standplaats: 's-Gravenhage.

Salaris, afhankelijk van leeftijd en ervaring, tot max. f 3163,- per maand.

Tel. inlichtingen onder nr. (070) - 24 43 88, toestel 24.

voor het Ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk

t.b.v. de provinciale bureaus van het hoofdbureau Landelijk Contact

stafmedewerk(st)ers vac. nr. 1-2858/0936

Taak: behartigen van werkvormen in de beleidsadviserende sector van bijstandszaken, zoals zorgdragen voor beleidsoverdracht en beleidsinformatie aan overheden en instellingen in de provincie en advisering en rapportering ter ondersteuning van het departementale beleid.

Vereist: voltooide universitaire opleiding (rechten of economie).

Standplaatsen in het oosten of zuiden des lands.

Salaris, afhankelijk van leeftijd, opleiding en ervaring, max. f 2044,- per maand. Promotiemogelijkheid aanwezig.

Schriftelijke sollicitaties onder het bij de gewenste functie vermelde vacaturenummer (in linkerbovenhoek van brief en enveloppe en voor elke vacature een afzonderlijke brief) zenden aan de Rijks Psychologische Dienst, Prins Mauritslaan 1, 's-Gravenhage.

AOW-premie voor Rijksrekening. De salarissen zijn exclusief 6½% vakantiewetuitkering

kingselement van leningen) en het zogenaamde „transfer-probleem”, waarbij hulpstromen verbonden worden met de traditionele betalingsbalansanalyse enerzijds en met het ernstige en hardnekkige probleem van de retourstromen of aflossing van schulden anderzijds. Hoofdstukken over de vorm en bronnen van hulp en de rol van internationale organisaties besluiten het boek. Al deze belangrijke onderwerpen worden op stimulerende en verhelderende wijze behandeld en de lezer krijgt het comfortabele gevoel met vrucht kennis te hebben genomen van een uitgebreide gedachtenwisseling over een onderwerp, waarvan de discussie gemakkelijk kan ontwaarden in technische haarkloverijen. Bovendien doet de auteur alle mogelijke moeite zijn analyse in te passen in het politieke kader waarin economische politiek geacht wordt te werken.

Zo stelt hij aan het begin van het boek onomwonden vast, dat het onderwerp buitenlandse hulp meer hoort bij

het terrein van de economische politiek dan van de economische analyse. Dit is een belangrijke mededeling omdat aldus een dosis realisme wordt toegevoegd aan de—grotendeels onvermijdelijke—optimistische toon waarop het boek eindigt, namelijk dat de hele hulp-affaire in de loop van de tijd vatbaar zal worden voor meer rationele, objectieve criteria en oordelen, dan nu het geval is. Dit schijnt echter een ijdele hoop zolang de hulp belemmerd wordt door buitensporige verwachtingen ten aanzien van de verstrekkende veranderingen en zolang de beperkte opvattingen in de rijke landen over wat wel en wat niet bevorderend werkt voor de „ontwikkeling” gehandhaafd blijven. Succes met betrekking tot ontwikkeling hangt van vele factoren af, waarvan hulp er één is en de broodnodige rationaliteit in onze houding ten aanzien van hulp kan alleen maar tot stand komen als we leren de betekenis ervan niet te overdrijven.

S. Ahmed

PROGRAMMEURS?

★ uitzending van:

SYSTEEMANALISTEN
PONSTYPISTES
OPERATORS
PROGRAMMEURS

★ alle computeropleidingen

★ 24 uur

COMPUTERSERVICE
PROGRAMMEERSERVICE
PONSSERVICE

SYSTEMS 2000®

hoofdkantoor
haagweg 100 rijswijk (z-h)
tel. (070) 11 89 61

Blijf bij!

lees E-SB.

Op de Economische Afdeling van de Algemene Bank Nederland bestaat plaatsingsmogelijkheid voor een

doctorandus economie

De voorkeur gaat uit naar een econoom met enige jaren ervaring in algemeen onderzoek.

Zijn taak zal in eerste instantie voornamelijk omvatten het volgen van de financiële ontwikkeling in een aantal landen en het rapporteren daarover.

Afhankelijk van zijn belangstelling en bekwaamheid kan hij daarnaast betrokken worden bij onderzoeken van zeer uiteenlopende aard.

Schriftelijke sollicitaties worden gaarne ingewacht door mr. A. H. J. Nord, Algemeen Personeelbeleid, Vijzelstraat 20, Amsterdam.

Algemene Bank Nederland

Landbouw-Economisch Instituut: Het melkveehouderijbedrijf in beweging. Den Haag 1971, 133 blz., f. 9,50.

Deze publikatie bevat artikelen en lezingen over de ontwikkeling van het moderne melkveehouderijbedrijf. De bundel is verdeeld in artikelen over: technische ontwikkeling en structurele aspecten, bedrijfsomvang en arbeidsproductiviteit, bedrijfsgebouwen, en financiering.

Deze bundel is bedoeld om aan te geven dat de inkomensontwikkeling in de landbouw gelijke tred dient te houden met die in de niet-agrarische sectoren. Hierdoor is het noodzakelijk de arbeidsproductiviteit op te voeren en de produktiefactoren te hergroeperen zodra veranderingen in de prijs-verhoudingen hiertoe aanleiding geven. Bij dit aanpassingsproces komen vragen aan de orde betreffende: invoe-

ring van arbeidbesparende methoden, modernisering van bedrijfsgebouwen, intensivering van de bedrijfsvoering, bedrijfsvergroting, afvloeiing van arbeidskrachten en doen zich tal van knelpunten voor, zoals het geringe aanbod van grond voor bedrijfsvergroting en de financiering.

Landbouw-Economisch Instituut: Bedrijfsuitkomsten in de landbouw. Den Haag 1971, 197 blz., f. 11,50.

Dit is het tweede deel uit de reeks van LEI-publikaties, die een beeld beoogt te geven van de ontwikkelingen in bedrijfsresultaten van de landbouwbedrijven (excl. tuinbouw), waarvoor door het LEI boekhoudingen zijn bijgehouden. Deze publikatie beschrijft de boekjaren 1966/1967 t/m 1969/1970.

Mededelingen

Arbeidsverhoudingen in Engeland

De Nederlandse Vereniging voor onderzoek van Arbeidsverhoudingen organiseert op vrijdagmiddag 17 december a.s. in het jaarbeursgebouw te Utrecht een bijeenkomst waar Prof. Hugh Clegg zal spreken over „Recent trends in Industrial Relations in Britain”. Prof. Clegg zal hierbij in het bijzonder ingaan op de nieuwe arbeidswetgeving in Engeland.

Geïnteresseerden in deze bijeenkomst kunnen zich opgeven bij O. C. de Jong, p/a Sociologisch Instituut, Burgemeester Oudlaan 50 te Rotterdam, tel.: (010) 14 55 11.

Rotterdam zoekt voor de Dienst van Gemeentewerken ten behoeve van het bureau Efficiency en Organisatie een

administratief organisatorisch medewerker

voor het ontwerpen van administratieve procedures en het verrichten van bedrijfseconomische onderzoeken.
Vereist: Staatspraktijkdiploma voor Bedrijfsadministratie (S.P.D.) of de akte M.O.-Boekhouden, goede contact-eigenschappen en in staat zijn zelfstandig te werken.
Leeftijd ca. 30 jaar.

Het toe te kennen salaris is afhankelijk van leeftijd en ervaring.

Goede secundaire arbeidsvoorwaarden.

Een psychologisch onderzoek behoort tot de selectie-procedure.

Vacaturenummer 732/0936.

Stuur een brief met daarin alle inlichtingen onder vermelding van het betreffende vacaturenummer binnen 14 dagen aan de chef Bureau Personeelvoorziening, antwoordnummer 363, Stadhuis, Rotterdam. Een postzegel op uw enveloppe is niet nodig.

**Gemeente
Rotterdam**

STAAT DER NEDERLANDEN

Het Ministerie van Financiën deelt mede dat krachtens de Leningwet 1970^{II} (Stb. nr. 569) wordt overgegaan tot uitgifte van twee, hieronder nader omschreven, staatsleningen.

7¹/₂% 10-JARIGE LENING 1971

Bedrag van de lening vast te stellen na sluiting van de inschrijving.

KOERS VAN UITGIFTE 99%

Schuldbewijzen aan toonder groot nominaal f 1.000 en f 100. Schuldregisterinschrijvingen groot ten minste f 100.000.

LOOPTIJD TEN HOOGSTE 10 JAREN

Aflossing in 5 gelijke jaarlijkse termijnen. Eerste aflossing op 15 december 1977. Vervroegde gedeeltelijke of algehele aflossing is niet toegestaan. Jaarcoupons per 15 december.

7³/₄% 25-JARIGE LENING 1971

Bedrag van de lening vast te stellen na sluiting van de inschrijving.

KOERS VAN UITGIFTE 99¹/₂%

Schuldbewijzen aan toonder groot nominaal f 1.000 en f 100. Schuldregisterinschrijvingen groot ten minste f 100.000.

LOOPTIJD TEN HOOGSTE 25 JAREN

Aflossing in 15 jaarlijkse termijnen, afwisselend 7%, 6% en 7% per jaar, zodat telkens in drie opeenvolgende jaren 20% van de lening wordt afgelost. Eerste aflossing op 15 december 1982. Vervroegde gedeeltelijke of algehele aflossing op of na 15 december 1981 te allen tijde voorbehouden. Jaarcoupons per 15 december.

INSCHRIJVING

OP 17 NOVEMBER 1971 VAN 9-16 UUR

bij het Agentschap van het Ministerie van Financiën te Amsterdam, uitsluitend door bemiddeling van de leden van de Vereeniging voor den Effectenhandel te Amsterdam, de Vereeniging van Effectenhandelaren te Rotterdam of van de Bond voor den Geld- en Effectenhandel in de Provincie te 's-Gravenhage.

Aanvragen tot inschrijving moeten zo tijdig worden opgegeven, dat zij door de Bank of Commissionair op de inschrijvingsdag vóór 16 uur kunnen worden ingediend bij het Agentschap.

STORTING OP 15 DECEMBER 1971

vóór 12.30 uur bij de Nederlandsche Bank, Amsterdam.